

Šalje Tito svoje na ljetovanje!: **kažnjenice u arhipelagu Goli**

Ja sam stalno ponavljala, jer je meni bilo vrlo važno da njima utuvim da su one izdajnici. Da ih nateram da misle na tu svoju izdaju. Zbog toga sam im stalno ponavljala: vi ste izdajnici Partije, vi ste Partiju izdale, vi ste je izdale kad joj je najteže bilo, vi ste Partiju izdale onda kad je trebalo da joj pomognete (Simić i Trifunović, 1990: 229; iskaz Marije Zelić).

Shema izdaje, kojoj je svrha da doktrinarno ili intencionalno očuva izvornu komunističku čistoću, pokazala se sve neodrživijom. Ne zato jer se tobože totalitarizam, kao takav, nalazi već kod Marxa (...) Naprotiv, shema izdaje pokazuje se neodrživa u onoj mjeri u kojoj se sam temelj komunističkog ideala naposljetku pokazuje najprijeponijim: naime, čovjek, čovjek koji je definiran kao proizvođač (...) i to fundamentalno kao proizvođač svoje vlastite biti u obliku svog rada ili svojih djela (Nancy, 2004: 8).

Kad je jugoslavenska revolucija-koja-teče počela jesti svoju djecu između 1948. i 1953./1956., u zamahu jedne kontradiktorne, represivne destalinizacije, učinila je to u paketu s njihovim majkama i sestrama i tako onemogućila reprodukciju revolucionara ljevičara idućih nekoliko generacija. Ova kratka totalitarna epizoda komunističkog nasilja, u maniri boljševičkog “administriranja” unutarpartijskih sukoba za koje nije predviđen građanski sudski postupak, nikad nije dobila svoj krivičnopравни epilog, a njezine žrtve političku rehabilitaciju. Titova tadašnja izjava *Naša revolucija ne jede svoju djecu. Djeca ove revolucije su poštena* (usp. Banac, 1990: 232) i preporuka da posrnulim revolucionarima treba *po glavi, a ne glave* (usp. Jezernik, 1994: 13), dakle slomiti ih, a ne ubiti, jasno naznačuju

patrijarhalnu i autoritarnu logiku discipliniranja “nepravovjernih” i “nedoraslih” koja je – kao milosrdna (retorička) gesta “prosvijećenog despota” – slobodno reinterpetirana shodno stegovnoj prirodi *specijalnog* policijskog aparata, ostavljajući dalekosežne posljedice na razvoj jugoslavenskog društva. Upravo te posljedice daju naslutiti (balkansku) genealogiju međuovisnosti “juridičkog nesvjesnog”¹ i nasilnog povratka potisnutih trauma što priječe nacionalni konsenzus o prošlosti² i, s druge strane, produbljuju razumijevanje prirode ratova iz 1990-ih. Slijedeći naputak Claudea Leforta (2000),³ pokušat ćemo istražiti problematična mjesta presijecanja pseudopravne kaznene prakse, disciplinarne moći i regresije emancipacijske rodne politike uvidom u paroksizme “zatvorskog komunizma”. Pri tom nas neće zanimati vodeći i većinski akteri ove sudbonosne političke drame nakon donošenja dviju rezolucija Informbiroa (zapravo Kominforma, nasljednika Kominterne) u lipnju i studenom 1948. i odlučnog Titovog odbacivanja u njima iznesenih lažnih optužbi protiv jugoslavenskog rukovodstva čime postaje međunarodno priznat i respektiran kao “komunistički Luther”. Zanimat će nas iskustvo (to jest naknadna svjedočenja o njemu) političkih zatvorenica, žena koje su najdulje čuvale najbolje čuvanu tajnu jugoslavenskog “juridičkog nesvjesnog” – tajnu Golog otoka.⁴ Da je riječ o kiklopovskom otoku hrvatske političke mitologije svjedoči i nedostatak konsenzusa oko njegovog imenovanja, historijske valorizacije, spomeničke zaštite i tipa *memorijalne geste* kojom bi se obilježilo postojanje komunističkog logora.

Određeni broj žena degradiran je u status (političkih) kriminalki⁵ nakon prvog ozbiljnog pokušaja da se okoriste svojim novostečenim zakonskim pravima i odaberu stranu u sukobu Tito-Staljin. Njihov je kazneni tretman bio surov jer je politički grijeh opovrgavanja “zakona oca” smatran strašnim zločinom. Gotovo neoprostivim zločinom za one kojima je partija pružila povijesnu priliku samoosvješćivanja i samoostvarenja i koje su je “izdale kad je partiji najteže bilo”; politički neposluh (ili građanski skepticizam) interpretiran je kao čin ženske izdaje i bio je razlogom zatočivanja i zlostavljanja te oduzimanja građanskih prava, kako uglednim komunistkinjama tako i lateralnim žrtvama protustaljinističkog terora.⁶ Premda crveni teror kao krajnji izraz patologije totalitarne vlasti koja gubi svoje uporište u legitimitetu (pa su “i nevini i krivi jednako nepoželjni”, Arendt, 1976[1951]: 433), karakterizira birokratski, planski i nasumični princip odabira žrtvi bez obzira na rod, profesiju ili socijalni status, procesi ustrojavanja “odgojno-popravnog” kažnjeničkog života u

ženskim logorima-radilištima (Ramski rit, Zabela, Goli otok/Sveti Grgur), imaju svoje specifičnosti koje ćemo još detaljnije opisati. Surovi uvjeti života, hladnoća i žega, pothranjenost, iscrpljujući fizički rad i ceremonije sramoćenja, predstavljali su sistematsko ugrožavanje reproduktivnog zdravlja i spolnog identiteta žena i bili sastavni dio lagerske politike prezira (muškog) simboličkog poretka spram nepoćudnog ideološkog i "biološkog" neprijatelja. Posebnost ženskog logora na Golom otoku (prvotna, privremena lokacija) i Svetom Grguru jest da su članovi uprave i Udbe ženama jasno dali do znanja kako je napad na njihovo reproduktivno zdravlje ciljana mjera logorskog šikaniranja i zlostavljanja.

Novi (kontra)revolucionarni val izjednačavanja osobnog i javnog, političkog života svakog komunista doveo je do negiranja njegove predpolitičke obvezanosti krvnim srodstvom i bračnim vezama; žene (i djeca) optuženih funkcionara postaju pijuni beskompromisnih rivalskih obračuna i žrtve "infektivnog" širenja terora u zajednici: "prijatelji, supruge ili supruzi su, upravo zbog svoje bliskosti s neprijateljem, najranjiviji" (Todorov, 1999: 7). Članovi obitelji odvedenih drugova nisu imali nikakvih vijesti o njima (tek 1953. dozvoljene su dopisnice kući), ostajali bi bez posla, bez stanova, bez imovine i bonova za hranu, a zatvarani su i oni koji bi takvim "izopćenim" obiteljima pomagali (usp. Jezernik, 1994: 38-43; Lebl, 1999: 158). Zatvaranje i ispitivanje supruga istaknutih komunista bio je uobičajen oblik pritiska, ucjene i uvećanja kazne suparnicima u androcentričnom svijetu "visoke politike".⁷ Naime, optužnica protiv Olge Hebrang, supruge Andrije Hebranga, najozbiljnijeg Titovog suparnika koji je optirao za Staljina, doslovno je citirala vokabular staljinističkih čistki iz 1930-ih kad su uhićene Pelagija Belousova (Polka), prva supruga Josipa Broza, i njegova tadašnja partnerica, njemačka komunistkinja, Lucia Bauer (Elza). Obje su optužene 1938. kao "doušnice Gestapoa" i "imperijalistički špijuni", a Olga Hebrang za špijunažu i suradnju s ustašama tijekom zatočenja u jasenovačkom logoru. Broz je navodno, prema nekim dokumentima Kominterne, 27. rujna 1938. napisao Dimitrovu i Manuilskom: "da se ne osjeća krivim što zbog nedostatka budnosti nije primijetio izdajničke postupke svojih supruga" (Ridley, 2000: 151). Svaki je "izdajica domovine"⁸ u (protu)staljinističkim čistkama demoniziran do te mjere da biva izmješten, "eliminiran" iz ljudskog svijeta, a od njegove se (ženske) svojte očekuje da ga zaniječe, dodatno optuži ili denuncira jer je revolucionarni moral nadređen građanskom moralu, revolucionarne vrijednosti prirodnom pravu, a obiteljska i politička lojalnost u nepomirljivom su

sukobu.⁹ Umjesto velikih montiranih informbirovskih procesa tog doba – kakve nalazimo u Pragu, Budimpešti i Bukureštu – u kućnim pritvorima i istražnim zatvorima Udbe odigravaju se zakulisni, palanački kafkijanski procesi u kojima se prepliću žestina predratnih frakcionaških partijskih obračuna, bešćutnost karijerizma, duh rodovskog i etničkog resantimana s antifeminizmom, pa čak i antisemitizmom.

Uvriježeno je uvjerenje preživjelih zatočenika kako je sistem Udbinog isljeđivanja i torture na Golom otoku bio originalan i jedinstven, suroviji od onog iz sovjetskih gulaga.¹⁰ Međutim, ono se ne temelji na komparativnim istraživanjima i spoznajama. Nasuprot učestalim revizionističkim usporedbama nacističkih i staljinističkih logora, nedostaju usporedbe rodne politike nejednakog prisvajanja prava na javnu riječ disidenata i disidentkinja, političkih zatvorenika i zatvorenica u bivšim socijalističkim zemljama, a posebice nedostaje analiza njihovih svjedočenja s obzirom na vrednovanje “moralnog života” u logorima iz vizure borbe za očuvanje “ženskih” vrijednosti (izdržljivost, brižnost, suosjećanje, potreba povjerenja) što sačinjavaju “banalnost dobra” (Todorov, 2000: 291). Taj pojam, kojem Cvetan Todorov pokušava priskrbiti analitičku relevantnost, u dominantnoj je *logorologiji* bio zanemaren na račun istraživanja manifestacija radikalnog zla i radikalne dehumanizacije čovjeka mjerene spram “muških” vrijednosti (čast, hrabrost, principijelnost).¹¹

Ono što povezuje iskustva žena iz sovjetskih i bugarskih logora za “društveno koristan rad” i preodgoj, te grčkih otočnih logora za komuniste, otkriva nam ruski naziv za jednu vrstu ženskih logora – ČSIR (*člyen sem'i izmennika Rodini*), *Logor za žene i srodnice “izdajica Domovine”* – koji sugerira metaforičko stapanje obiteljske i patriotske časti. Novinu u staljinističkojratnojpropagandi, koju su preuzeli i jugoslavenski *Agitpropovci*, predstavljao je poziv ženama da brane “ono što im je najsvetije” – vlastitu čast kao patriotsku dužnost i obrnuto, obvezu da se žrtvuju za domovinu u ime obrane vlastite časti (usp. Sklevicky, 1996: 44). Cijena koju tek stasala politička građanka treba platiti za svoje oslobođenje iz okova vjekovnog patrijarhalnog podređivanja i diskriminacije jest prinošenje (krvne) žrtve – izdaja supruga, oca ili brata – novom ideološkom panteonu koji simbolički preuzima na sebe autoritet patrijarhalne obitelji i reproducira njenu shemu raspodjele uloga unutar društva i unutar internacionalne “komunističke obitelji”. O bliskosti mentaliteta patrijarhalne obitelji i komunističke partije najbolje svjedoče predratna konspirativna, kodna imena: *čaća* (Centralni komitet), *djed* (Kominterna), *familija* (partija), *svadba* (partijski kongres).

Ambivalentnu prirodu modernističkog komunističkog projekta u Jugoslaviji, između ostalog, obilježava borba militantnih, represivnih i disciplinarnih tehnologija oblikovanja “moderne duše” socijalističkog pojedinca ne bi li se iznašlo što učinkovitiji model njegova “normiranja” i podređivanja uz pomoć autoregulacije, autokorekcije i autocenzure.¹² No pored oblikovanja duše i “uvježbavanja” budućih rituala iskazivanja lojalnosti državi i vođi, penalni mehanizmi “ortopedagogije” s većom su se strašću usmjerili na tijelo kažnjenika. Stapanje šovinizma, antiintelektualizma i mizoginije u postupcima “slamanja” političkih zatvorenica moguće je razumjeti poznavanjem osnovnih antagonizama jugoslavenskog društva i širih sociokulturnih strujanja nakon *velikog rata* kad su se stvarale ideje o “modernoj muškosti i ženskosti” pune (patrijarhalnih) predodžbi o časnim, doličnim i respektabilnim muškarcima i ženama kao lojalnim građanima novih (demokratskih) nacija bez obzira na ideološku orijentaciju (usp. Mosse, 1996). Na primjer, državni službenici u Sjedinjenim državama i u Grčkoj tijekom 1940-ih potpisivali su *potvrde o lojalnosti* kojima jamče da nemaju protunacionalna i komunistička uvjerenja. Povezanost jugoslavenskog monarhističkog i boljševičkog zakonodavstva došla je do izražaja u definiciji “političkog zločina” kao namjere nasilnog obaranja postojećeg režima i kao “zločina separatizma” – zločina protiv nacije i države, protiv njene vanjske i unutarnje sigurnosti (Voglis, 2002: 530-32).

Tek paralelnim istraživanjem iskustava i sjećanja političkih zatvorenika i zatvorenica može se pokazati predstavlja li hipertrofirana ideološka indoktrinacija ključ razumijevanja “komunističkog” društvenog i kulturnog ustrojstva (svakodnevnog) života između suprotstavljenih zahtjeva kolektivističkih projekata i prava svakog građanina na samoostvarenje, ili tome u većoj mjeri pridonosi analiza “kultiviranja moralnog komunizma”¹³ (Voglis, 2002: 540) kao dominantne (propagandne) priče koja nadomješta druge sociopolitičke diskurse i nudi lažni okvir za političku akciju. Pogled u golootočki “pakao” pojašnjava nam sociološki smisao radikalne transformacije visokih etičkih načela bivših revolucionara u novi “kastinski duh i moral” podređen “praktičnim potrebama oligarhije” (Đilas, 1990[1957]: 144) koja će, u svojim republičkim suverenim “dvorištima”, zataškavati stvarno raslojavanje i nametati simboličko jedinstvo jugoslavenskog društva.

Kako je stegovno prakticiranje ćudoređa uvijek odraz općeg moralnog osjećaja u društvu, u inkriminiranju “moralnog lika” politički aktivnih žena možemo iščitati barem tri kulturna elementa patrijarhalne kontrole koji svjedoče da postrevolucionarna emancipacija žena nije značila i

automatsku promjenu ponašanja i svijesti ljudi. Riječ je o političkom strahu od ambicioznih žena (“kvalitetnih kadrova”), o ideološkom strahu od “konzervatorica” tradicijskih uporišta identiteta (vjera, etnija, zavičaj) te o patrijarhalnom zazoru od žena koje prelaze granice obiteljskog svijeta i time preuzimaju na sebe ono nepoželjno, potisnuto u kolektivnom nesvjesnom, u ovom slučaju onaj uznemirujući pre-ostatak (nacističkog i ustaškog) logorskog univerzuma. Učestalo nepovjerenje prema preživjelima bilo je motivirano logikom – “Kad su preživjeli, morali su fašistima učiniti određene usluge, a ko zna kakve!” (usp. Karge, 2006). Neshvatljivo surov tretman žena koje su nad-živjele onaj “nezamislivi” i “neizrecivi” užas holokausta moguće je tek djelomice razumjeti kao zazor onih koji žele zaniijekati bilo kakvu srodnost s desnim totalitarnim projektima. Strah od ambicioznih žena manifestirao se kroz “poučnu” resocijalizaciju intelektualki koje su se usudile javno kritizirati pojedine poteze ili mentalitet nove vlasti. Tako je kažnjenim novinarkama Evi Grlić i Jovanki Ženi Lebl nakon Golog otoka onemogućen pristup tiskanim medijima; Lebl je dobila otkaz u *Politici*, izbačena je iz Novinarsko-diplomatske visoke škole, izbrisana iz Udruženja novinara Srbije i članstva Saveza boraca, a pune tri godine čekala je na dozvolu za iseljenje u Izrael nakon što je odlučila da više ne želi živjeti u zemlji gdje je “čovjek čovjeku provokator” (1990: 133).¹⁴

Uvažavajući teorijske doprinose Maje Brkljačić (2003) i Gordane Bosanac (2005) postkomunističkim studijama o specifičnostima jugoslavenske institucije suverene moći koju je reprezentirao Josip Broz Tito,¹⁵ problemsko žarište ovog rada više je u dosluhu s domaćim kazališnim potragama za rodnom simbolikom i orodnjenom retorikom, za ulogom žene u ceremonijama simboličkog ustroja središnje moći. Konstitutivni element tog *inaugurativnog* čina bilo je političko nasilje, a njegov važan element stegovni nadzor nad ženskim obličjem omasovljenog društvenog (narodnofrontovskog) tijela, nad “ženskim” sponama s prošlošću, tradicijom i rodnom grudom (usp. Jurić Pahor, 2000: 143-172). Kako nam to sugerira naslov kazališne predstave Branka Brezovca *Weddings and Trials* (2007), u produkciji Eurokaza posvećenog promišljanju sociokulturnog nasljeđa Titove epohe, izvore političke regresije svenarodnog, komunitarnog partizanskog pokreta u autokratsku, semitotalitarnu komunističku vlast,¹⁶ treba tražiti podjednako u sudskim procesima “izopačenog” zakonodavstva u vrijeme diktature proletarijata, kao i u simboličkim žrtvovanjima revolucionarnih *djeva* na oltar domovine koja priželjkuje brzu normalizaciju građanskog života.¹⁷ Za politički aktivne žene surov kažnjenički režim imao je dalekosežne

posljedice – velik dio njih postaje (kaznenopravno) isključen iz političke domene upravo onda kad ne postoje (zakonodavne) prepreke za njihovo uključivanje u diobu vlasti.¹⁸

Oživljavanje traumatičnih ženskih uspomena u osvit novog rata – naime, svjedočenja žena o Golom otoku se po prvi put i to u velikom broju pojavljuju u medijima 1990. godine – postavlja nekoliko pitanja što zahtijevaju feminističku interpretaciju (socijalne, kulturne i političke) povijesti žena u regiji. Prvo, u kojoj je mjeri tabu ženskog logorskog iskustva u socijalizmu povezan s karakterom kaznenih praksi prema ženama? u kojoj je mjeri oduzimanje građanskih prava bilo rodno obilježeno? što je sve priječilo žene da narativiziraju svoje iskustvo političkih zatvorenica i učine ga politički relevantnim na način kako su to učinili njihovi muški kolege? Čini se da je problem ženskog memorijskog dekodiranja povijesnog iskustva golootočnog tamnovanja upravo u teškoćama (pre)zaposjedanja atributa – *politički* (zatvorenik) – kako za kažnjene žene koje nisu imale ništa s ideološkim sukobom Tito-Staljin, za one koje su “makar kako, makar što rekle za Rezoluciju i bile u nekoj nedoumici” tako i za one koje su smatrale da je kazna “zajednička bruka moja i moje partije” (Žicina, 2002: 10), to jest da “nevinih nema, svi smo mi bili i žrtve i dželati – Titove i Staljinove vojske – podjednako” (Dragović-Gašpar, 1990: 251). Strah, nepovjerenje, apatija, moralna konfuzija i osjećaj besmisla koje je većina kažnjenih žena ponijela kao duhovnu popudbinu s Otoka, priječili su ih da se reintegriraju u javni i politički život i onda kad im je i ako im je bila pružena prilika za to. Za razliku od muških supatnika, pripadnika kulturne elite, koji su se kroz romansirane memoare, dokumentarne romane, dramske predstave, priče – od kraja 1960-ih postupno izborili za javni diskurs o Golom otoku, žene nisu imale uzor ni okvir za narativizaciju “disidentskog” komunističkog iskustva (usp. Jambrešić Kirin, 2004: 128-132). Tek kad su žene postale obavezni predmet interesa u studijama o totalitarnim režimima – od nacističkog do latinoameričkih – te svojim potresnim svjedočenjima pridonijele da kraj dvadesetog stoljeća bude percipiran kao “doba svjedočenja”, svjedokinje su spojile svoj unutarnji poriv za izlaganjem obvezujućeg i uznemirujućeg iskustva te svoju potrebu da se upišu u jugoslavensku povijest kao legitimni “agenti pamćenja”.¹⁹ Ukratko, postojeće historiografske i memoarske knjige o prijeporima “zatvorskog komunizma” zanimale su jugoslavenske čitke kao unutarnja partijska i “muška stvar”, ne zamarajući se pitanjem zašto se jugoslavenska povijest ženama ponavlja kao farsa s konzervativnim “vampirima” i nepouzdanim “ljubavnicima” lijeve ideologije, zašto baš onima koje su tu povijest vrijedno

stvarale, simbolizirale i podučavale savjesno opslužujući ideološki stroj države.²⁰

Dometak muškom logoru ili izvorno mjesto političkog zabrana za žene

Nasuprot pravu koje u “odluci” utvrđenoj prema mjestu i vremenu priznaje metafizičku kategoriju (...) policijska sila je bezoblična, kao i njezina neuhvatljiva, sveprisutna sablasna pojava u životu civiliziranih država” (Benjamin, 1971[1921]: 13).

Nije moguće da njih nije interesovalo gde su ti ljudi nestali! Prema tome, znali su oni za Goli otok, znali su da su ti ljudi izolovani. Sad za metode koje se tamo primenjuju, to možda nisu znali. Najjednostavnije je sve svaliti na policiju i gotovo...(Simić i Trifunović, 1990: 240, Marija Zelić).

Čini se da jugoslavenski trenutak totalitarnog preklapanja sfere zakona, vlasti i znanja nije bio iznimka “u doba u kojem je zakon temeljno kulturno oruđe nasilja, u totalitarnom svijetu nirnberškog prava i moskovskih procesa” (Felman, 2002: 20). Ipak, uvođenje elaborirane *samoupravne* tehnologije kažnjavanja gdje žrtva “kolaborira s egzекutorima” izazivajući “totalni moralni kolaps” (ibid.) po nekim procedurama torture predstavlja samosvojan lagerski eksperiment. Za razliku od drugih primjera iznuđene suradnje manjeg (povlaštenog ili kriminalnog) dijela logorske populacije s upravom, golotočki je sustav gotovo u potpunosti isključio čuvare i upravu logora iz žicom ograđenog prostora logora:

“zatvorenici su sretali svoje istražitelje, ali nikada nisu došli u dodir s pukovnikom UDB-e, zapovjednikom logora, ili s većinom njegova osoblja. Niti su imali što raditi sa 150 milicionara koji su čuvali sav taj pogon. Sva su mučenja izvodili sami zatvorenici. Zapravo, logorom je upravljala jedna zatvorenička hijerarhija u kojoj je glavni bio predsjednik konferencije sobnih šefova. Naravno, te je ljude imenovala uprava logora, kojoj su oni i odgovarali” (Banac, 1990: 235).²¹

Sustavno (re-)inkriminiranje zatvorenika odvijalo se kroz nametnutu kooperaciju isljednika i zatvorenika, to jest prisilnim sudjelovanjem samih zatvorenika u ritualima međusobnog zlostavljanja, u iznalaženju novih oblika fizičkog i psihičkog mučenja, a sve u cilju ravnomjerne podjele

odgovornosti za zločine unutar logora.²² Brutalnost i perverzna “intimnost” takvog nametnutog nasilja među nekoć bliskim prijateljima, suborcima i suradnicima ispunila je novim povijesnim značenjem pojam *sive zone* koju je Primo Levi, na temelju svog iskustva iz Auschwitza, opisao kao “zonu ambigviteta” u kojoj se događaju moralno nepodnošljive, “perverzne transformacije” međuljudskih odnosa koje nije moguće prosuđivati standardnim etičkim mjerilima. Najsigurniji način da se zatočnici doživotno traumatiziraju bio je “natovariti im krivnju, prekriti ih krvlju, kompromitirati ih koliko je god moguće” (Levi, 1989: 29). Rosa Dragović-Gašpar, jedina žena oficir u tadašnjoj upravi Narodne milicije, presudom vojnog suda osuđena je na kaznu “društveno-korisnog rada” u trajanju od pet godina, a odslužila je četiri (od 1951. do 1955.) u Glavnjači, Golom otoku, Svetom Grguru i Stocu. Kao viša policajka s uvidom u organizaciju rada tadašnjeg stegovnog aparata, dobro opisuje što je motiviralo povlašteniju grupu zatvorenica “aktivistkinja” na zlostavljanje svojih krajnje degradiranih kolegica (“bande” i “teške bande”):

Svaka aktivistkinja svoju bandu je imala. Da svoju bandu slomi, svaka je sebe zadužila. Sva moguća i nemoguća priznanja iz nje da istrese. Isljednikovo je da to dalje prosijava, provjerava i utvrđuje. Njihovo je da bandu na to prisile. Način da se to postigne, teškim ili lakšim kamenom, batinama, izvođenjem pred stroj, pljuvanjem ili zastrašivanjem, noćnim stajanjem ispod sijalice, ili bdijenjem u čošku pored kible... dogovaran je na sastancima aktiva, dirigovano iz Centra, a Centru iz Uprave. Isljednici su tražili da se zapisnici dopune. Aktivisti su znali da im od broja dopuna, otkrića, sloboda zavisi. A, do slobode lakši život na Otoku (1990: 151).

Paradoksalno ili ne, jedna od prvih tekovina ženske političke emancipacije u novoj državnoj zajednici, bila je njihovo ravnopravno uključivanje u kaznenopravni sustav kažnjavanja političkih zatvorenika.²³ Kao potpuno izolirana i od očiju javnosti skrivena mjesta, logori na Svetom Grguru i Golom otoku funkcionirali su kao parapolitički “ljudski vrtovi” *ekspertne* dehumanizacije “kroz humano, ‘psihološki’ projicirano kažnjavanje, to jest grupnu terapiju radom” kojoj je pridodana *site-specific* tortura što su je osmislili oni koji su svoja opjevana uznička tamnovanja smatrali svojim crvenim univerzitetima” (usp. Vlasisavljević, 2003: 39)²⁴ – mjestom samo-obrazovanja, ispitom dosljednosti ideoloških uvjerenja i moralne superiornosti. Golootočki je sustav apsorbirao postojeće robijaško

iskustvo iz starojugoslavenskih tamnica, svjedočenja iz ustaških i nacističkih logora,²⁵ te razvijao vlastitu stegovnu tehnologiju u skladu sa sovjetskim idejama preodgoja i “društveno-korisnog” prisilnog rada.

Samouprava “unutar žice” bila je nametnuta unutarnjom diferencijacijom zatvorenika/-ica prema “kategorijama” – *aktivisti (revidirci), pasivci i bojkotirani (teška banda)* – prema težini iscrpljujućeg rada, vrsti tjelesnih kazni i distribuciji patnje pri psihofizičkim metodama “preodgoja”. Te su diobe stvarale “psihoze stalnog straha, špijuniranja i denuncijacije” (Banac, 1990: 236). Razlike među potpuno obespravljenim *uznicama* (koje su, poput muškaraca, tretirane kao zločinci) izraz su simbolički i regulativno precizno mjenjenog stanja zatvorskih i ljudskih prava koja su im dodjeljivana u ime kooperacije s upravom. Nejednake “kvote krivnje” (Levi, 1989: 33) koje su imputirane zatvorenicama, simbolički su predstavljene rasporedom sjedenja i izgledom “uniformi” svih zatvorenica u improviziranom amfiteatru koji je služio za jutarnje postrojavanje, za večernja grupna “raskritikavanja”, javna očitovanja krivnje, i povremeni kulturni program (skečevi na račun “bande”, nastupi folklorne sekcije) te projekcije filmova koje su omogućile rijetke trenutke katarze traumatiziranim ženama²⁶:

Da li će ih ove večeri raslojiti? Razlučiti, ko ovce u toru. Odvojiti iskrene od neiskrenih? (...) U polukrug usađena, od isklesanog kamena, sjedišta, krasila su neveliki plato arenu, izdignutu iznad pristaništa. (...) Banda, na dnu sjedišta, na šljunkovitom platou za raskrinkavanje. Bijele bluze su prve redove ispunjavale. Iznad njih, prazan red, pa privremeno najbrojniji sloj, članovi kolektiva. Dva prazna reda, a na galeriji, okoštala banda, bojkotovane s pratiocima. (...) Od tebe će, kao i od ostalih, tražiti da pričaš o svom neprijateljskom radu, zbog kojeg si stigla na Goli (Dragović-Gašpar, 1990: 154).

Ratna su sjećanja poznatih revolucionarki pridonijela mitu o tome da je žena potpuno predana komunističkoj ideologiji jednako čvrst i nepokolebljiv borac koji krije svoje osjećaje i bol, pa je golootočko kažnjavanje pokušavalo ponovno “uvesti” zatvorenice u predpolitičko stanje (patrijarhalne) ušutkanosti, ovisnosti, straha i rezignacije, u kaos “feminizirane” mase. Jer masom se moglo lakše manipulirati i “harangirati” u borbi protiv “ostataka buržoaskih elemenata” ili na suđenjima staljinistima i ratnim zločincima²⁷:

Posle drugog *bojkota* nisam bila potpuni čovek... Strah se uvukao u mene, da sam više ličila na životinju koja gleda da izbegne udarce, da

se ponovo ne uvali u ono u čemu je bila, da može da pojede nešto. Za svaki predah sam bila zahvalna i dalje me ništa nije interesovalo” (Simić i Trifunović, 1990: 38, *Caca*).

Ja nisam heroj, ja nisam heroina, ja sam zec, ja se plašim. Ja neću da kažem, ja neću da priznam, ja mogu da trpim batine, ali ja se tresem (Simić i Trifunović, 1990: 155, *Jelka*).

Marija je tu mene zapamtila što sam ja to rekla [ono od Njegoša, *što pogani od ljudi činite, što junački ljude ne smaknete*]... a onda ona kaže: gospođo, jel možeš ti da zaplačeš?... rekoh: ne, nikad u životu nisam zaplakala i neću zaplakati. Dok god ovde budem meni nikad niko suze neće videti (op. cit.: 123, *Ljubica*).

Ženski logor nije bio tek inačica, dometak, *supplément* muškom logoru (s dvogodišnjim privremenim statusom na Golom otoku), nego izvorno mjesto prakticiranja fukoovske *anatomo-politike* slamanja i stegovnog discipliniranja tijela uz pomoć postrojavanja i raportiranja, tjelesnih kazni, prisilnog (često beskorisnog) rada, zabrane kontakta s muškim zatvorenicima i ideološkog osvještavanja “prirodno” submisivnog ženstva nagrađivanjem poslušnosti čistom odjećom i pravom na osobnu higijenu. Logorska je uprava, prema nekim svjedočenjima, namjerno izazivala izostanak menstruacije posebnim dodacima hrani (arsen, brom, crna alva)²⁸ i susprezala svaku manifestaciju spolnog nagona kako uskraćivanjem drugih osnovnih životnih potreba i fizički iscrpljujućim radom tako i otvorenim napadom na spolni identitet interniraca. Seksualnost predstavlja vječnu inspiraciju za kreatore psihičke i fizičke torture jer pojedinci svoje dostojanstvo i samosvijest uvelike utemeljuju na spolnom identitetu (Jezernik, 1994: 123-130). Nasilno izdvajanje iz poznate društvene i emocionalne okoline u surovo “nemjesto” i kontekst jednospolne zajednice, pojačavalo je osjećaj ugroženosti i straha od gubitka (spolnog) identiteta. Tome je pridonosilo kažnjavanje koje je, baš kao u nacističkim i staljinističkim logorima, uključivalo elemente retoričkog nasilja (psovke i uvrede), sadomazohizma, razgolićivanje (radi sanitarne kontrole) i napada na tjelesni integritet osobe (poput udaranja žena konopcem, opasačem po goloj stražnjici). Kako je u patrijarhalnoj kulturi optužba za “devijantno”, “animalno” seksualno ponašanje – lezbijstvo i homoseksualnost – predstavljalo tešku povredu osobnosti, logorska uprava je svoj perverzni užitak nalazila u izlaganju optuženih za homoseksualnost ili sodomiju na “zid srama” i podvrgavanju

teškoj torturi. Prema stupnju netrpeljivosti i agresivnosti naspram lezbijских identiteta pripadnice uprave se gotovo nisu razlikovale od internirki. Tako zatočenica Rosa Dragović-Gašpar, koja povremeno piše o sebi u trećem licu, priznaje: “Ona je u Ljoljinoj pratilji lezbijku-hermafrodita prepoznala. Žalila je što joj u špaliru, tamo na Otoku, šaka nije dopala. Prema ovoj nenormalnoj sorti gađenje i mržnju je osjećala” (1990: 212).

Ženski je logor bio izvorno mjesto biopolitičkog iskušavanja fantazmi o *eliminiranju* “nepoćudnih” iz lanca biološke i sociokulturalne reprodukcije društva “po mjeri čovjeka” – bez obzira jesu li žene kažnjene zbog vlastite ili političke krivnje svojih muških srodnika. Naime, tamo gdje je “sve bilo politika i ništa nije bilo političko” (Lefort, 2000: 50), zatočenice nisu samo dvostruko ponižene “životinje u politici kojih je u pitanju život živih bića, nego i obrnuto, državljani u prirodnom tijelu kojih je u pitanju sama njihova politika” (Agamben, 2006: 166). Upravo tu logiku političkog isključivanja žena njihovim viktimološkim uključivanjem (u ideološko tj. etničko) tijelo zajednice prepoznavamo kao biopolitički zametak budućih lokalnih genocidnih politika etničkog čišćenja na način totalnog “zaposjedanja” (mutilacijom ili inseminacijom) *neprijateljskih* ženskih tijela. Dobar primjer za to je zasebni “profilaktorij za prostitutke” na Golom otoku smješten u neposrednoj blizini zgrada za miliciju; da bi, poput svih drugih zatvorenika, uopće bile podvrgnute istom režimu teškog rada i iscrpljivanja, silovane su i ponižavane kao “lake žene” neposredno “odgovorne” organima represije (Draško Aćimović prema Jezernik, 1994: 129) Njihova dodatna viktimizacija bila je preduvjet za povratak u političku zajednicu dostojnih za socijalistički (pre)odgoj. Koordinirani sustav ponižavanja, mučenja i zastrašivanja, svodio je internirce, logikom jedne obrnute logorske resocijalizacije, na disocirana, de-profesionalizirana, de-familijarizirana i de-personalizirana živa bića koja su s određenom sigurnošću mogla računati ne na smrt nego na arbitrarno dodjeljivanu i obezvrijeđenu slobodu; slobodu *od* ali ne i slobodu *za*.²⁹

Despotски bahato poigravanje pravom na prekid braka – na temelju Osnovnog zakona o braku iz 1946. godine – baš kao i drugim novostečenim građanskim pravima, pokazuje da ženama ono nije dodijeljeno kao posljedica dosljednog poštivanja univerzalnih i neotuđivih ljudskih prava, nego iz ideoloških razloga, s ciljem učvršćivanja i međunarodnog legitimiranja nove vlasti. Poruka Josipa Broza, prije važnih izbora za Saveznu skupštinu 1950-te godine, kako očekuje da bi žene “na ovim izborima pred kojima stojimo u potpunosti izvršile svoju ulogu” (cit.

pr. Spehnjak, 2002: 138), svjedoči da emancipacija žena nije imala samo prosvjetiteljski progresivnu nego i instrumentalističku funkciju. Nekritički veličana, udvornička ljubav prema Sovjetskom Savezu preko noći je prerasla u karikaturalno negiranje *velikog brata*, službena je ideologija penetrirala u osobnu psihologiju, dijelila bračne krevete i bratske sveze unutar i izvan logora, kopala “po majčinoj utrobi, po braći, sestrama” (Dragović-Gašpar, 1990: 189).³⁰ Jednopartijska vlast, cijepljena na nepotističku mrežu bliskih suradnika i srodnika, obiteljsku je primarnu scenu socijalizacije, kroćenja nagona, ekonomije krivnje i nagrade, prijetnje odbacivanjem i izopćenjem, inkorporirala u kažnjeničku koloniju u kojoj se nisu poštovali principi ni revolucionarnog ni univerzalnog morala:

U borbi s bandom nema sentimentata, nema matere ni oca, brata i sestre... O svima da nam pišeš. O svima, čuješ li! Ko ti pride, tko te žali... Eto, prvo kako te je mati dočekala...(Lebl, 1990: 129).

Kad sam se vratila, naravno, dete nisam našla, dete je bilo kod oca. A u međuvremenu sam se razvela od muža, zapravo on se razveo od mene. *Mi smo bili državni neprijatelji*. Od nas su se razvodili, očevi su nas se odricali, majke su nas se odricale. Moj otac je bio lekar, tada je bio pukovnik JNA i od njega su tražili da me se odrekne, i to mu nikada neću zaboraviti (Simić i Trifunović, 1990: 25, *Kolet*).

Kad mi je rekla – dobila si razvod braka, ja preletim, počnem brzo da potpisujem. (...) Kad sam uhvatila vrata i počela da trčim, digla sam onaj dokument i trčim na radilište, vičem dobila sam razvod, kao da sam dobila premiju. To je bila velika ljubav, a ja se radujem jer nisam dobila batine. (...) On mene ostavlja na Golom otoku posle tolikih batina i tolikog maltretiranja. (...) Oni su njemu pročitali da sam kurva, on automatski to uzima zdravo za gotovo (Simić i Trifunović, 1990: 67, *Burko*).

Činjenica da su žene robijale u prosjeku dvije do tri godine jer su obrazovane ili rođene u SSSR-u, jer nisu htjele denuncirati prijatelje ili zanjekati privrženost svojoj obitelji, čini feminističku postavku o tome kako je obitelj “istodobno temelj države i njezin neprijatelj” (Pateman, 1998: 28) posebice primjenjivom na totalitarnu državu. Nimalo slučajno, Gestapo je tražio od supruga političkih zatvorenika da se odreknu neprijatelja nacionalsocijalizma i tako spase sebe i svoju djecu. Komunisti su članicama partije prijetili da će biti tretirane kao sukrivci, zaštitnice “izdajica naroda i

partije” jer nije logično da “žena ne zna što joj radi muž” (Jezernik 1994:38-9). Ako su “zahtjevi ljubavi i obiteljskih veza partikularistički i stoga izravno sukobljeni s pravdom” (Pateman, 1998: 28), u situaciji gdje je pravda slijepa, a kršenje ljudskih i građanskih prava se nadopunjuje, sukob krvne sveze i partijskih zahtjeva (simboličkog muškog autoriteta) za svaku je pojedinu sudbinu imao tragične razmjere ravne Antigoninoj dvojbi. To je posebno vidljivo u prijetnjama smrću onim ženama koje su se iskradale “iz žice” na Svetom Grguru (gdje je boravio i dio kažnjenih vojnih osoba) ne bi li pročitale imena na grobovima tajno sahranjenih zatočenika.

Ima li manjeg zla u moralnom univerzumu logora?

Zato ja, i sigurno i svi drugi koji su to preživeli – ja najduže i najcrnje pamtim Goli otok. Ne sanjam ni Ravensbrik ni Aušvic, ali me Goli otok i sve preživljeno na njemu ni danas ne ostavlja. i danas me progoni i u snu i na javi (Simić i Trifunović, 1990: 217, *Novka*).

Ne ulazeći u jalovu raspravu jesu li postupci prema političkim zatvorenicama bili blaži od onih prakticiranih u muškom dijelu Golog otoka,³¹ smatramo da su posljedice biopolitičke regulacije života kažnjenih žena bile dalekosežnije; uz prisilno razvrgnuće bračnih veza i prijetnje odricanjem od roditeljskog imena i nasljeđa, uz oduzimanje društvenih stanova i osobne imovine, otežanu resocijalizaciju i stalni nadzor Udbe nakon puštanja na slobodu,³² namjerno je ugrožavana reproduktivna sposobnost ovih žena. Dragan Marković, Titov biograf i autor dviju studija o Golom otoku, pokušava pojasniti poznatu Solženjicinovu izjavu da su ženski gulazi bili gori od muških. On smatra da su, bez obzira na drastičnije mjere kažnjavanja muških zatvorenika, žene teže podnosile Goli otok i daleko teže istupale u javnost sa svojim traumatskim iskustvom:

Verovatno da su razlozi za takvu apatiju višeslojni, da su intimni, i da je zato i teško saznati ih. Kod žena se, po svoj prilici, javlja još jedna psihološka barijera – stid zbog pretrpljene torture,... kao i nemoć za odgovornost pred porodicom koja je, zbog svega, morala izdržati mnoge traume ili se raspasti (1990: 407).

Ako je emancipacijski projekt rodne jednakopravnosti bio pogonsko gorivo opće modernizacije i demokratizacije društva, njegova je perverzna zatvorska implozija svjedočila o snazi unutarnjeg otpora osnovnih kotačića

represivne “mašinerije vlasti” ustrojene u “partijske ćelije”. Lydia Sklevicky (1996: 42-47) smatra da društvena modernizacija nije slijedila tehnološku modernizaciju pa je sudar emancipatorskih i tradicijskih vrijednosti urodio tek adicijom, “naslojavanjem” (patrijarhalno-autoritarne) tradicije na novo, besklasno društvo u kojem je ravnopravnost spolova bila zakonom zajamčena. Sistematično potiranje osnovnih humanističkih vrijednosti, naime, odvijalo se u društvu koje ih je deklarativno i pravno zastupalo uživajući ugled, financijsku i humanitarnu pomoć međunarodne zajednice. Stoga *originalnost* kažnjeničke kolonije na Golom otoku nije toliko uvjetovana specifičnim tehnologijama torture koliko njegovim kontekstom, povijesnim mjestom; Goli se, “doduše, ne vidi s rezidencije na Brijunima, ali je svejedno funkcionirao kao tamnica ispod dvorane za primanje, kao u Duždevu dvoru” (Mandić, 1998: 242). Sudeći prema kodnim imenima državnih službi koja su ubrzo postala dio općeg političkog folklor – *Mermer, Havaji, Bahami*, odredište za *službeni put* – Goli je u kolektivnoj svijesti spajao dvije simbolički nespojive heterotopije, Foucault bi rekao heterotopiju užitka i devijacije³³ – u zemlji u kojoj će “teror utopije” postepeno zamijeniti druge oblike terora, a demokracija i socijalizam dugo tražiti formu suživota.³⁴ Havaji i Bahami kao zamjenska imena za središnji tabu-pojam, svjedoče o jedinstvu imaginarnog režima društva u kojem je *cinizam* elita i *kinizam* socijalističkog naroda svoj humorni odušak crpio iz iste referentne točke – biblijskog mita o progonstvu iz raja upakiranog u suvremenu, prvim turističkim uspjesima pothranjenu, fantazmu o “Titovom ljetovalištu” ili “rajskom otoku” za “one koji imaju pogrešnu predstavu o rajskom društvu” (Vlaisavljević, 2003: 76).³⁵

Otok koji “nije ni po čemu bio dio te zemlje” (Lebl, 1990: 158), tek inkorporiranjem u kolektivno iskustvo postaje “dio [te] cjeline i slika cjeline” (Todorov, 1999: 17). Slovenski etnolog Božidar Jezernik smatra da je Goli otok ležao u samim temeljima onoga što se zvalo Titova Jugoslavija: “Dok se o njemu šutjelo, bio je tvrdi kamen na kojem je počivala država. Kad se počelo o njemu govoriti, i država se počela raspadati” (1994: 686). Jezernikov zaključak možemo preformulirati i reći da tek prekidom traumatskog pakta šutnje golootočkih zatočenica dobivamo punu sliku režima čija je realnost započinjala “tamo gdje završava država i njezina terminologija” (Bosanac, 2005: 267), a “skandal tijela” u imaginarnom režimu moći bio asociran s prijetnjom ženskog tijela i žudnje disciplinarnom društvu.³⁶

Kreatori kažnjeničkog režima nastojali su imitirati “prirodno” žensko stanje opresije i nasilja u kojem same žene (isljednice i zatvorenice)

najučinkovitije rekreiraju obrasce patrijarhalnog ponašanja: ponižavanje, agresivnost, stigmatizaciju, cinizam moći i nedostatak solidarnosti. Tako će Novka Vuksanović, koja je preživjela logore na Banjici, Auschwitzu i Ravensbrücku, te svjedočila u Nürnbergu u procesu protiv Rudolfa Hessa, 40 godina nakon odslužene trogodišnje kazne na Grguru i Golom reći: “ma, mrzim žene uopšte, to je govsnarija jedna!” (Simić i Trifunović, 1990: 211). Novka će nedostatak solidarnosti među zatočenicama izdvojiti kao osnovnu razliku logorskog režima na Golom otoku naspram nacističkih logora:

Ja sam prošla od Jablanice preko čuvenog logora u Nišu, Banjice, Specijalne, Aušvica, a ceo svet zna šta je Aušvic, preko Ravensbrika, ali sve je to bio raj, da tako kažem, u odnosu prema Golom otoku. Baš zato što sam prošla kroz sve ove zatvore, logore i torture, ja mogu to da kažem. U Aušvicu, recimo, Srpkinja i Ruskinje nisu dobijale nikakve pakete, a druge nacionalnosti su dobijale. One jedan deo paketa odvoje za nas. Ako je glavica luka na 20 delova ćemo je podeliti... A ovde na Golom umesto toga, sređeno je da svaka gleda kako će da te udari! (isto: 213, *Novka*).

Osnovno obilježje javnog suočavanja bivših zatvorenica s prošlošću komunističkog režima početkom 1990-ih bila je njihova manipulacija od strane (muških i nacionalističkih) političkih elita u borbi za prevlast.³⁷ Ovaj kratkotrajan, emotivan, višestruko posredovan³⁸ i kontroliran rad ženskog pamćenja iskorišten je za žurnalističko psihologiziranje i medijsku promociju antikomunizma. Senzacionalistička potraga za primjerima ženske okrutnosti i slučajevima seksualnog nasilja u komunističkim kazamatima³⁹ odrazom je zakašnjele – bolje rečeno anticipacijske – “fascinacije fašizmom” koja je prožela popularnu kulturu na Zapadu još 1970-ih. Ako prihvatimo postavku Susan Sontag iz slavnog istoimenog eseja⁴⁰ kako je “nacizam bio ‘seksipilniji’ od komunizma” ne zaslugom nacista nego uslijed aseksualnog i neorodnjenog imaginarija ljevičarskih pokreta, onda je kolektivna fascinacija medijskim slikama “erotiziranog” crvenog terora bila simptom skorog sadističkog komadanja zajedničkog kolektivnog tijela. Dok je muški (memoarski i publicistički) diskurs bio zaokupljen pitanjima broja osuđenih i njihove nacionalne pripadnosti, identitetom ubijenih, logorskim usporednicama, značenjem Golog otoka za opću povijest beščašća i političku sudbinu SFRJ, žene su i ovaj put pribjele etički zahtjevnijem problematiziranju međuljudskih odnosa u “sivoj zoni” logora gdje se stapaju “struje čovječnog i nečovječnog”, pitajući se o granicama između hrabrosti

i fanatizma, ljudskog integriteta i poriva preživljavanja. Cinički se osvrćući na izjavu Milovana Đilasa u *Borbi* od 21. ožujka 1990. godine, kako vodeći jugoslavenski komunisti nisu znali ništa o pravoj prirodi logora na Golom otoku, jedna je anonimna zatočenica zaključila:

I što se sada događa? Ispada da su pakleni otok stvorile i na njemu vladale kažnjence – deformirane zvijeri i kukavice. (...) Čija je istina sada prava? Koja je to porota koja će donijeti pravi sud? Hoće li se žrtve te paklene, mefistofelske tiranije početi međusobno optuživati, a kreatori tog sistema će zauvijek ostati neotkriveni? (*Ibeovski rašomon* u Lebl, 1990: 158).

Marksistički i feministički pogled na iracionalnost totalitarnog nasilja

Žena komunistkinja je tu nešto više od druga i saborca. Nikad se ne zaboravlja da se ona, ulazeći u pokret, rešila da žrtvuje sve – i radost ljubavi i materinstva. Između muškarca i žene u pokretu neguje se čist, čedan, topao odnos, u kome je drugarska pažljivost postala beščulna strast, a svaka potmula želja se preobrazila u drugarstvo i čednu pažnju. Vernost, uzajamno pomaganje, iskrenost do najintimnijih pomisli – obično su odlike pravih, idealnih komunista (Đilas, 1990[1957]: 144-45).

Upravo nam ženski glasovi diskontinuirane pripovijesti o državotvornom nasilju mogu pomoći razumjeti što je bilo specifično i partikularno, a što tipično i univerzalno u jugoslavenskom “arhipelagu Goli”; oni nam mogu poslužiti i kao lakmus papir za ispitivanje teze o srednjoeuropskom amalgamu patrijarhalnog konzervativizma i “totalitarnog mentaliteta”, teze o nedovršenoj jugoslavenskoj modernizaciji birokratskim “administriranjem” represije,⁴¹ kao i tvrdnje da se svaka modernizacija naposljetku svodi na “dramatičnu reviziju morala” (Sloterdijk, 2006: 39). Prema mišljenju Johna Allcocka, jugoslavenski je režim slijedio modernu europsku praksu na način da “se legitimno nasilje počelo smatrati jednim od brojnih područja stručne ekspertize – policije i profesionalnih vojnih službi” (2000: 384). I povjesničari i teoretičari društva se slažu oko “čiste modernosti komunističkog iskustva” i specifičnosti totalitarnih učinaka “različitih od prijašnjih oblika diktature” (Courtois, 1999: 13);⁴² postoji konsenzus oko kaznenopravnog, sociološkog i masovno-psihološkog značenja staljinističkih čistki, no simboličke, etičke

i psihosocijalne posljedice ovog “iracionalnog” nasilja i dalje predstavljaju izazov za interpretaciju. Jedan od najprovokativnijih interpretatora, Slavoj Žižek, smatra da su čistke izraz “radikalne samoproturječnosti režima”, pervertirani oblik autokorekcije kojim sam sustav kažnjava svoje aktante za izdaju izvornog događaja revolucije. Za nj su čistke svojevrsno “vraćanje potisnutog”, zazornog sadržaja revolucionarnih promjena koje su podsjećale na “radikalnu negativnost” u samom srcu režima:

Upravo kao marksisti ne bismo trebali strahovati od priznanja da su staljinističke čistke na stanovit način bile ‘iracionalnije’ od fašističkog nasilja: paradoksalno, upravo je sama ta neumjerenost nepogrješiv znak da je staljinizam, nasuprot fašizmu, bio slučaj pervertirane autentične revolucije. (...) kao u psihoanalizi, staljinističko priznanje krivice prikriva pravu krivicu” (2006: 9).

Kao feministkinje, trebale bismo strahovati da je u “iracionalnosti” lokaliziranog partijskog nasilja, tog neugodnog podsjetnika “na ideološku povezanost Jugoslavije i zemalja sovjetskog bloka” (Banac, 1990: 253), što zauzima tek par stranica u *Crnoj knjizi komunizma*, bilo sistema kad je u pitanju rodno diferencirana tortura i stegovna tehnologija. Njezin cilj nije bio samo “namjerno, sistematsko ili nemilosrdno zadavanje fizičke i mentalne patnje” s namjerom “da se kreira opći strah, uguši opozicija” (Popović, 1999: 23), nego dugotrajna socijalna stigmatizacija i isključivanje iz javnog života što je predstavljalo jasnu poruku za ostale žene. Bivše logorašice, poput Eve Grlić i Ženi Lebl, priznaju da su se nakon izlaska na slobodu njihova životna očekivanja smanjila, njihova osobnost izmijenila, a strah od socijalne komunikacije i uhodničkog praćenja nerijetko prerastao u paranoju i shizoidan doživljaj zbilje. Čitav je vanjski svijet za njih postao nesigurno mjesto, izvor opasnosti i pritisaka, mjesto bez budućnosti, a daljnja karijera zapriječena golotočkim dosjeom:

(...) poslije golotočkog iskustva izgubila sam upravo samopouzdanje. Bila sam preplašena. Bojala sam se glasno i necenzurirano izreći svoju misao živeći u uvjerenju da će svaka moja riječ biti dojavljena tamo gdje ne treba. Još i sada imam fiksnu ideju da se sve što govorim, uvijek i svugdje prisluškuje... Strah međutim više i nije nešto svjesno, on se vremenom uvlači u podsvijest i postaje teško izbrisiv. (...) Takav strah međutim može biti i izgovor za bilo koji smjeliji i ljudskiji postupak (Grlić, 1997: 275).

Za žene je nagli (kažnjenički) izgon iz “komunističkog raja” bio strašan, a poruke koje je režim na taj način uputio istaknutim komunistkinjama i javnim osobama proturječne. Dok kao čuvarice obitelji “imaju pravo i dužnost da za sebe osvoje vlastiti politički identitet”, u metaforičkoj obitelji društvene zajednice one su tretirane kao “djeca – politički subjekti u nastajanju” (Sklevicky, 1996: 50). Navodna izjava Josipa Broza nakon smjene Milovana Đilasa sa svih državnih i partijskih funkcija 1954. godine bila je: *Najstrašnija je smrt politička smrt!*. No osuda na “političku smrt” puno je više pogodila Đilasovu prvu suprugu, istaknutu revolucionarku, jednu od osnivačica AFŽ-a, vijećnicu AVNOJ-a i kasnije ministricu prosvjete u vladi NR Srbije, Mitru Mitrović koja je uklonjena iz političkog i javnog života u svojoj četrdesetprvoj godini jer je podržala (tada već bivšeg) supruga u njegovoj kritici “nove klase”.⁴³

Rodna politika sramoćenja

Kod stida, subjekt, dakle ne posjeduje drugi sadržaj osim vlastite desubjektivacije, postaje svjedokom vlastitog poremećenja, vlastitog gubljenjaka kao subjekta. To dvosmjerno kretanje, istovremene subjektivacije i desubjektivacije, jest stid. (...) On predstavlja upravo onaj temeljni osjećaj opstojnosti kao subjekta, u dva – barem naoko – proturječna značenja tog pojma: biti podčinjen i biti suveren (Agamben, 2005: 21-22).

Glavne karakteristike svake reakcionarne političke kulture su moralne insinacije, politika sramoćenja i “ceremonije degradacije”⁴⁴. Oni koji prakticiraju torturu kao da svaki put ponavljaju cijelu povijest beščasća i svaki put iznova otkrivaju kako je stid “emotivni ton najsvojstveniji subjektivnosti” (Agamben, 2005: 23) jer on, baš “kao i subjektivnost posjeduje oblik subjektivacije i desubjektivacije” (ibid.), onaj višak osjetilnog kojim ne upravljamo a koji se u nas najdublje utiskuje. U stidu onog koji trpi nametnutu mu bol – a pogotovu onog koji je prisiljen nanositi bol drugom – intenzitet je afektivnog i etičkog doživljaja “vlastitog poremećenja” takav da izaziva tešku duševnu pozljedu. Stoga nije neobično da zatočenice između izolacije, robovskog rada,⁴⁵ pothranjenosti i žeđi, “preodgoja” kroz ritualizirano ponižavanje i kažnjavanje, arbitrarno određivanje duljine kazne, izvorom najveće boli smatraju ceremonije degradacije ili napade na “žensku čast” i moralnost. Upravnik ženskog logora u Ramskom ritu i Zabeli, Veselin Popović *Makarenko* upamćen je po blažim “pedagoškim”

metodama, ali i po seksualnom nasilju te izreci: “Ženo, vodi računa o obrazu jer kad ovo prođe ceo život ćeš da nosiš prljavi obraz ako ga ovde isprljaš!” (Simić i Trifunović, 1990: 106, *Buba*). Ipak, prema većini svjedočenja, prva upraviteljica ženskog logora na Svetom Grguru, Marija Zelić, započela je s javnim ponižavanjem tipičnim za mizogine prakse omaložavanja, stigmatiziranja i ostracizma žena u tradicijskim zajednicama:

To jutro je stala pred nas i otpočela je svoj pozdravni govor, predstavila nam se, prvo što nam je rekla, bilo je: vi ste moralne i političke propalnice... Govorila je: mi smo vam pružili ruku. Da ste u Sovjetskom Savezu vi biste bile streljane (isto: 170, *Čajka*).

Žene idu tamo, sigurno govore da su se popravile, ajde i mi da idemo to da kažemo. Mislile smo da je dosta to da kažemo. Dođemo i mi tamo, uđe prva Dana Ćosić. Ja čujem ova [Marija Zelić] joj kaže – šta ti hoćeš, kurvo jedna? Marš napolje! (...) Tako se završilo to naše prijavlivanje i nismo više ni išle (isto: 128, *Dana*).

Niz kaznenih akcija s elementima sramoćenja ukazuje na traumatsko obnavljanje fantazmatskih slika nasilja iz nacističkih logora⁴⁶: šišanje do kože škarama za ovce,⁴⁷ grupno skidanje do gola i dezinfekcija, višekratno postrojavanje na prozivku, lažna strijeljanja, vezivanje bodljikavom žicom, robijaška odjeća i obuća neprimjerene veličine, udaranje mokrim konopcem po stražnjici, nošenje pogrđnih natpisa na tijelu, čišćenje wc-a i kanalizacije, tjeranje na plač i moljakanje za milost:

Kad smo došle sećam se, onda posle tog prokletog špalira, išle smo na šišanje, onako krvave i izranjavljene. Šišale su nas nekim makazama za ovce što se šišaju, onako sve na otkose, neke su nam stepenice pravile. Posle tog šišanja ličiš na kozu a ne na čoveka (isto: 85, *Milka*).

Kažu za mene – to je banda prikrivena, muž joj je bio u Rusiji, ona je *enkavedeovka*. Ja da ti kažem pravo – pojma nemam ni šta je *enkavede*. Sutradan mi okače neku dasku oko vrata na njoj piše ‘ja sam špijun enkavedea’. Ja nosim onu dasku, sav mi je vrat ogulila, i tako sa tom daskom radim, nosim kamen i to (isto: 77, *Milka*).

Osim napada na ljudsko dostojanstvo, tjelesni integritet i najintimnija uporišta subjektivnosti, svrha je torture bila kod svake zatočenice uništiti ili umanjiti onu osobinu, onu sposobnost ili talent koji je izdvaja od

drugih, koji sama najviše cijeni. Tako su lijepe žene bile izložene fizičkom unakazivanju, intelektualke obasipane uvredama, njihovo je znanje omaložavano i ismijavano njihovim ubrajanjem u “klozetsku ekipu”⁴⁸; žena kirurg i žena invalid nosile su ogromno kamenje do iznemoglosti. Ako je dakle emancipacijska legislativa nudila svakoj ženi jednake mogućnosti da razvije svoje sposobnosti i potencijale bez obzira na dob, vjeru, etničku, socijalnu i kulturnu pripadnost, sistematska je logorska dehumanizacija odašiljala poruku o nepoćudnim, nesocijaliziranim (takvima su, na primjer, smatrane Bosanke) i “suvišnim” ženama koje su izbačene iz lanca ideološke i biološke reprodukcije:

A opet, bila jedna jako lepa žena sa Obilićevog venca. Bila je razvedena i majka troje dece. Međutim, predstavili su je kao laku ženu. (...) I ona je potpuno pošandrcala što bi se reklo. Išla je kao avet po Golom otoku. Išla je tako kao poludela. Ošišali su je do glave (...) Nešto su joj porušili, ubili su dostojanstvo u njoj. A zašto? (...) To im je i bio glavni cilj. Da unište u svakom čoveku ono što mu je najvrednije (Simić i Trifunović, 1990: 161, *Jelka*).

Sećam se, Makedonka, doktorka. Ona je stalno gledala u svoje ruke i kaže: vidi, ako izgubim ovo, ja sam hirurg, ja operišem, ja ne smem ove jabučice da izgubim, a vidi ja nosim kamen, ja samo ruke moram da čuvam. Glavu neka mi razbiju... (isto: 163).

Ambivalentnost službene komunističke politike spolova otkriva nam i već citirana Đilasova misao koja puritanski uzdiže “čist, čedan, topao odnos”, te “vernost, uzajamno pomaganje, iskrenost”. Za njega su sovjetske rasprave o “ženskom pitanju” i osude permisivnog ponašanja među komunistima iz sredine 1920-ih kad je A.V. Lunačarskij iznio tezu da svi partijski poroci proizlaze “iz kaosa obiteljskog života komunista” (usp. Betea, 2006: 33), za jugoslavenske komuniste postale aktualne tek 1950-ih. Svojevremeno najveći jugoslavenski ideolog i propagator, novu je ideološku sliku “korektne” žene zapravo prikazao kao neizbježan rascjep između “obične” drugarice-i-majke i “kastriране” komunistkinje koja zbog političke borbe žrtvuje “i radost ljubavi i materinstva”. Pretpostavka da se društveno aktivna žena treba odreći bitnog dijela svog spolnog i ljudskog identiteta učinila ju je, *mutatis mutandis*, izloženijom napadima i insinucijama, nepouzdanijim političkim subjektom i ovisnijom o očinskom imidžu, o figuri vođe kao surovog ali pravednog oca-zaštitnika. To nam pokazuje i podatak da od

osamnaest svjedočenja objavljenih u knjizi *Ženski logor na Golom otoku* (Simić i Trifunović, 1990) ni jedna žena ne spominje Tita kao odgovornog za nepravomoćno kažnjavanje i zlostavljanje u logorima:

Pričala mi je jedna drugarica, jednu ženu su mučili, a ona je rekla: jao da ovo zna Maršal, pa on to ne bi dozvolio! Kad oni nju prebiše, kao da je ona rekla kako je on to dozvolio. (...) I oni joj kažu nije važno šta je ona rekla. Važno je da ona dobije dobre batine. A šta je rekla i šta je uradila to uopšte nije važno (Simić i Trifunović, 1990: 164, *Jelka*).

Dakle, isljednike nije zanimala ni objektivna istina ni osobno mišljenje kažnjenice jer u logorskom univerzumu “nema mjesta niti najformalnijem i najispraznijem pravu na subjektivitet” (Žižek, 2006: 2). Oni su svoju odanost vrhovnom suverenu iskazivali kroz specifičnu zatvorsku i logorsku “efikasnost”; brojem osumnjičenih i privedenih, te brojem iznuđenih priznanja, *zapisnika* o krivnji, o zavjeri i “protudržavnom djelovanju”.⁴⁹ Kao izraz postojane sumnje u učinkovitost korektivne pedagogije pri (pre)zaposjedanju osobnosti kažnjenika/-ice, rasla je i imanentno stegovna (isljednička) želja da se ovlada teritorijem tijela i sasvim kolonizira subjekt, prije svega uz pomoć uskraćivanja tjelesnih potreba (san, menstruacija, mala i velika nužda). Kažnjavanje prinudnim dodirima s drugim čovjekom, njegovim tjelesnim teritorijem (česta kazna prisilnog udisanja smrada zajedničke kible barake) pojavljuje se kao realizirani oblik metafore “pakao to su drugi” i kao ideološko prekodiranje “primitivne” podjele ljudske sfere na čisto i nečisto, prihvatljivo i neprihvatljivo po analogiji s funkcijama ljudskog tijela. Simboličko značenje rituala degradacije cjelonoćnim bdjenjem posred najdoslovnijeg ljudskog smrada, “amonijaka koji ubija dušu”, bilo je izjednačiti “bandu”, “bojkotirane” zatvorenice, s “ljudskim otpadom” komunističkog društva. Ali kako rezistentnost ljudskog tijela i otisci u njemu sedimentiranih znanja uvijek iznova svjedoče o objektivnoj krhkosti i limitiranosti simboličkog poretka, tako su retoričke prakse prinudne ispovijedi – ono totalitarno i neizdiferencirano *sve, sve, sve* koje se moralo referirati – kažnjenici/-ice doživljavali kao “diskurzivne fekalije”, kao paranoidni i uzaludni pokušaj da se kažnjenik svede na status žrtve kojoj je “konfisciran govor” i “oduzeta suština” (Aćin, 2003: 154).⁵⁰ Ipak, interiorizacija osjećaja srama bila je gotovo četiri desetljeća glavna prepreka istupanja bivših golotočkih zatočenica u javnosti:

“Stotine žena koje su kroz njih [logore]... prošle – ćute, osjećaju strah i danas, posle 40 i više godina. Zašto? Pokušala sam to ovde da objasnim. (...) Možda će ono što sam napisala navesti i one koje su nešto slično doživjele i preživjele da se najzad otresu svojih strahova, stida i ostaloga što ih je sputavalo i da najzad progovore (Lebl, 1990: 209).

Publicatio sui i ceremonije raskritikavanja

Da, drugovi, ne čudite se, ja želim prvi put u životu, kao ono kad vjernik kršćanin osjeti potrebu da se ispovijedi, pred vama da ispričam sav svoj život, da vi sudite jesam li mogao izabrati drugi put od ovog našeg... Vjernik nisam, a nisam se smatrao dužnim polagati račune niti pred bilo kim izvan svoje zemlje, pa ni u Bukureštu, kada je to od mene tražio Informbiro. Za rad u svojoj zemlji, u svom narodu, dužni smo jedino njemu odgovarati (Dedijer, *Novi prilozi*, cit. pr. Banac, 1990: 128).

Istražujući povijest “tehnologije jastva”, antičkih a potom kršćanskih tehnika otkrivanja istine o sebi, poznavanja sebe i ovladavanja sobom, Foucault (1997: 223-251) izdvaja dvije ključne tehnike: *exomologēsis* i *exagoreusis*. Odjeke ovih tehnika što će uvelike odrediti “hermeneutiku subjekta” u zapadnoj kulturi, možemo pronaći i u ceremonijama degradacije političkih kažnjenika na Golom otoku. Kršćanska adaptacija stoičke tehnike *exomologēsis* je važna za razumijevanje pokajničkog statusa u katoličkoj crkvi prije uvođenja institucije ispovijedi u 13. stoljeću. Riječ je prvo označavala “pokajnički status” – u trajanju od četiri do deset godina – a tek kasnije završni ritual ponovnog prihvaćanja pokajnika u okrilje crkve. Ovaj je status obuhvaćao obvezu posta, nošenje pokajničke odjeće i uzdržavanje od seksa, pokajnik nije mogao živjeti poput drugih, čak i nakon pomirenja s crkvom postojale su za nj zabrane (zabrana vjenčanja i svećeničkog zvanja). Pokajnik je biskupu morao objasniti svoje pogreške i razloge svog pokajanja. Nakon uvođenja ispovijedi, *exomologēsis* ili *publicatio sui* postaje (jednokratna) ceremonija povratka u krilo crkve kad se pokajnik obučen u dronjke, klanja do zemlje i ljubi koljena svojoj braći. Recidivisti, ponovni grešnici, morali su pristupiti dobrovoljnom i ritualnom mučeništvu, samotorturi, čak i smrti, radikalnom “prekidu sa sobom, svojom prošlošću i svijetom” (1997: 245). Samomučenje je bio dokaz da je pokajnik recidivist sposoban odreći se života i sebe sama i suočiti se sa “darom smrti”. Interiorizirana kazna nije imala za svrhu uspostavu novog

identiteta nego odbacivanje jastva prema formuli *ego non sum, ego*. Sve u svemu, *publicatio sui* “nije verbalni potez nego dramatično prepoznavanje nečijeg statusa pokajnika” (op.cit.: 243). *Exagoreusis* kao individualna, mentalna tehnika samopreispitivanja i kontemplacije u kršćanskoj kulturi nikad nije postigao istovrsnu popularnost. Kao tehnika samokontrole misli, “kontinuirane, analitičke verbalizacije misli usmjerene na potpuno podređivanje drugoj osobi” (op.cit.: 249), to jest bogu, prakticirana je u samostanima. Riječ je o začetku kršćanske “hermeneutike jastva” koja smatra da “postoji nešto skriveno u nama i da smo uvijek u samoobmani koja skriva tajnu”, prije svega “skriveno zlo” (op. cit.: 247, 248). Stalna verbalizacija značila je “permanentno služenje gospodara, odbacivanje vlastite osobe i vlastite volje”.⁵¹

Bitna podudarnost kršćanskog rituala *publicatio sui* i javnih logorskih *raskritikavanja* jest u karakteru ceremonijalnog pokajanja koje nema funkciju *nominalne* nego *teatralne* kazne. Njezine osnovne odlike su javno pred-stavljanje, izlaganje, objelodanjivanje patnje, pokazivanje srama i izlaganje skromnosti, otkrivanje “same biti (*true sinful being*) grešnika, a ne istine o njegovom grijehu”. Dakle, način na koji se netko kažnjava neodvojiv je od načina na koji se on sam *raz-otkriva*, samokritikom *raskriva*: “samokažnjavanje i dobrovoljno ispovijedanje su međusobno povezani” (op.cit.: 244). Javna samokritika kao manifestacija poslušnosti (partiji), *mea culpa* izjave⁵², izmišljanje krivnje, to jest svi oblici verbaliziranja i pisanja kao samo-ocrnjivanja i autofikcije, odraz su ove druge tehnologije oblikovanja subjektivnosti – *exagoreusis* – koja poprima totalitarni karakter kad kriterije konstitucije pozitivne, “ispravne” subjektivnosti određuje onaj tko ima apsolutnu vlast nad javnom komunikacijom, represivnim aparatom i institucijama znanja u jednom društvu. Riječ je o perverziji sustava koji postavlja imaginarno na mjesto realnog jer pati od “manjka stvarnosti” i viška ideologije koje “mišljenje oslobađa iskustva i stvarnosti” (Arendt, 1976[1951]: 474) proizvođači cinizam partijske elite.

Ritualni oblici degradacije na Golom otoku pokazuje kako su frakcijaški sukobi unutar komunističke partije imali karakter vjerskih šizmi, beskompromisnih raskola koji su učvršćivali “vjernički” mentalitet partijaca i insistirali na teatralnom, ceremonijalnom iskazivanju vjernosti kultu vođe čiji je sastavni dio dobrovoljno žrtvovanje, pa i samoubojstvo. Poput srednjovjekovnih crkvenih autoriteta i komunistički su represivni organi kombinirali fizičku bol s “hermeneutičkom” potragom za istinom (o kažnjeniku prije nego o grijehu) kroz javna izlaganja – razotkrivanja

(*raskritikavanja*) i pisanje beskrajnih zapisnika o vlastitoj krivnji. O torturi ispovijedanjem Arendt će reći:

Ispovijedi su specijalnost boljševičke propagande kao što je kuriozna pedanterija legaliziranja zločina retrospektivnom i retroaktivnom legislativom bila specijalnost nacističke propagande” (1976: 353).

Pokora kao “liječ za dušu” ni za njih nije bila tek “ishitrena metafora, nego oblik organiziranja pokajničke prakse u kojoj tjelesna bol (ili ekstremna neugoda) biva povezana s potragom za istinom – istovremeno doslovnom i metafizičkom” (Assad, 1983: 305). U tom smislu, prosvjetiteljske ideje o smislu kazne i humanističko-pedagoški utemeljenog preodgoja – ne više usmjerenog “na poricanje nego konstituciju pozitivnog, novog sebe” (Foucault, 1997: 249) – nisu bitno utjecale na golotočku praksu torture koja i nekoć i danas, u svakom dijelu svijeta, slijedi svoju hermeneutiku prema kojoj je ekstremna bol pretpostavka svakog iskušavanja, ispitivanja i uspostavljanja istine o mučenome.

Goli otok za goli život – prisila pisanja i muk traume

U tamnicama trule Jugoslavije bilo je papira i za prevode, pa čak i za *Kapital*, za pisanje pesama, za slikanje, ako baš nisi hteo da slikaš na platnu. (...) U naročito teškim uslovima upotrebljavali su robijaši toalet-papir da bi na njemu pisali, pa su to krijumčarili kad su im dolazile “vizite”. (...) Na društveno-korisnom radu... nema čak ni novinskog papira. (...) Kad se spolja uđe u baraku oseća se grozan zadah, smrad (Lebl, 1990: 102).

Psihički slomljen i dezorijentiran *homo sacer* – gu/lagerski proizvod komunističke ideje o stalnom kaljenju čelika i modeliranju ljudske duše – postat će uspješno “normiran” član socijalističkog kolektiva kojem ne trebaju heroji ni žrtve nego poslušni “podmeti” ideološkog stroja države. Ako je za Agambena logor kulturna forma pukog, *golog života*, onda je kažnjenički logor na Golom otoku visoko razvijena forma lagerske kulture; on je i teatralno mučilište i ideološki purgatorij sa svojim ceremonijama ispovijedanja, izjašnjavanja, priznanja i zaklinjanja, kao i penalna imitacija društvenog života sa svojom “privrednom” bazom i “kulturnom” nadgradnjom (kino, folklorne i dramske sekcije) kao oblikom estetizacije nasilja kojim se ispomažu gotovo svi logorski režimi:

Zatvori u kojima se nalaze osuđenici nijesu nikakvi logori smrti kao što su to pisali u mnogim zemljama koje nas klevetaju, već su to radilišta socijalističke izgradnje, gdje je zatvorenicima, pored korisnog fizičkog rada, omogućen i kulturno-prosvjetni život. Naš je postupak human, ali istovremeno i strog prema svakome tko se ogriješi o zakone i interese naroda i zemlje (Ranković, 1951, cit. pr. Zaostroškin, 1952).⁵³

Primarna funkcija konspirativne izolacije “pete kolone” na nepristupačnom otoku, vrlo brzo će se, a posebice nakon Staljinove smrti 1953. i postupne normalizacije odnosa sa SSSR-om, pretvoriti u prazan hod ogoljenog, totalitarnog ideološkog stroja koji operira praznim označiteljima i ispražnjenim simboličkim formama (slogani, partizanska kola i pjesme) i sve ljudsko mu je, zapravo, strano, štoviše vrijeđa svojom neuništivom voljom za životom, svojom potragom za smislom. Onog trenutka kad su dojučerašnji vojnici i policajci preimenovani u suce i pedagoge, “zakon o prekršajima protiv javnog reda i mira” otvorio im je širok prostor zloporabe “administrativne prinudne mjere” kako za masovnu regrutaciju na “dobrovoljni rad” (melioracija Lonjskog polja, izgradnja hidroelektrane Vinodol, izgradnja autoceste “Bratstvo-jedinstvo” itd.) tako i u svrhu gušenja svake javne kritike i slobodnog mišljenja: “*Jer vi ne samo što niste smeli da kažete, vi niste smeli ni da mislite!*” (Simić i Trifunović, 1999: 40, *Caca*). I najmanja je kritika rezultirala preventivnim lišavanjem slobode s namjerom da se otklone “štetne posljedice” koje bi svaki prekršitelj javnog mira “u protivnom slučaju proizveo u društvenoj sredini na štetu naroda i države kao šire zajednice, čiji se interesi imaju prvenstveno štititi” (Zaostroškin, 1952: 61)⁵⁴. Zbog “samoupravne” zloporabe moći, kaotičnosti kaznenih akcija koje su se otele društvenoj kontroli te učestalih optužbi koje su dolazile iz svijeta, državni je vrh morao odustati od totalitarne ideologije nasilja. Ubrzo se shvatilo da tajna policija i kaznene ustanove nisu najbolji način “odgajanja samih odgajatelja” koje je Marx u *Trećoj tezi o Feuerbachu* smatrao prijeko potrebnim za napredak opće socijalne svijesti u društvu. Akumulacija moći u organima obavještajnih i tajnih službi prijetila je normalnom funkcioniranju vlasti sve do Brijunskog plenuma CK KPJ 1966., kad je svojih funkcija razvlašten potpredsjednik države Aleksandar Ranković zajedno s drugim čelnicima Udbe.

U društvu u kojem vlada opće nepovjerenje u slovo zakona, gdje je “uništavanje prava osobe uzdignuto u ‘narodni običaj’” (Podoroga, 2007: 5), gdje internirce nije moguće razlikovati od zločinaca, *vaspitanice* od

sudskih (zatvorenici sa sudskom presudom), odgojitelje od kaznitelja, zatvor se marginalizira, a logor dobiva na važnosti i "ekskluzivnosti" pa se neke od njegovih isljedničkih invencija brzo šire represivnim aparatom kroz sve pore društva. Bez obzira na prave namjere vođe koji je lansirao kazneno-disciplinski slogan "po glavi, a ne glave", one su tek popratna pojava općeg nepovjerenja u slovo zakona i (političkog) straha od pisane dokumentacije.⁵⁵ Dočim se logorska diskurzivna norma (proizvođenja dokaza o krivnji) nikad nije mogla ispuniti, usmena predaja ostavila nam je jedini trag naloga za pokretanjem stroja terora odozgo⁵⁶ Insistiranje na pisanim priznanjima i zapisnicima otkriva neuralgičnu točku sustava u kojem su svjedoci (biografi, memoaristi) gotovo nadomjestili arhiv kao temeljnu instituciju moderne. Arhiv doduše reducira subjekt na "anonimno romorenje iskaza", ali on i uspostavlja samu mogućnost govorenja koja je uvjet pojave subjekta i svjedoka kao takvog (Agamben, 1999: 144). Nije li ustrajavanje pojedinih logoraša na subjektivnoj autonomiji po cijenu života, bilo preduvjet osvajanja "mogućnosti govorenja" što su je subjekti umjetničkog i spoznajnog diskursa sporo ali sigurno, ne bez rizika, osvajali? Nije li diskurzivni "prijestup" Danila Kiša koji je pišući o (staljinističkim) logorima izjednačavao historiografske, dokumentarne i literarne izvore s pravom smatran opasnijim izazovom vodećoj kulturnoj i političkoj garnituri od svih dokumentarnih romana o Golom otoku?⁵⁷

Raznovrsni načini dovođenja interniraca u stanje izopćenika iz ljudske zajednice, u status ne-čovjeka ili *zoobića* "prema kojemu svaka primjena zakona izgleda ili juridički nonsens ili pretjerana humanost" (Podoroga, 2007: 18), oblik su genocidne retorike usmjerene protiv *gamadi*, *štetočina* društva⁵⁸ te direktno suprotstavljeni izvornim humanističkim vrijednostima komunističkog projekta. Ako, slijedeći Agambena (2006), prihvatimo tezu da je temeljni akt svake suverene vlasti produkcija golog života kao nulte političke forme koja istodobno znači početak artikulacije odnosa između prirode i kulture, sirovog i kultiviranog života, *zoe* i *bios*, onda je komunistička vlast svoj dramatični proces kulturnog, specističkog odvajanja od "čovječjega životinjstva" fašističkog univerzuma ugradila u novi logorski ideološki stroj *opismenjivanja i kultiviranja* "životinjske čovječnosti":

A najveći cinizam koga sam ikada čula bila je uobičajena papagajska rečenica: treba da kažeš sve, razumeš li, sve, sve, ako je išta *ljudsko ostalo u tebi*. Tako nešto: čoveka mesecima, pa i godinama, snižavat do psa, pa od njega tražiti da govori kao čovek! (Žicina, 2002: 14).

Naličje prisilnog ispovijedanja bilo je oduzimanje prava na govor i komunikaciju najtežim “pasivcima” kao jednako učinkovita metoda demonstriranja kažnjeničkog “životinjstva čovječnosti”. Riječ je o logorskoj argumentaciji u prilog filozofske postavke da čovjek nije *biće govora* po sebi, nego da tek mogućnost govorenja i osvajanja prava na vlastiti glas uvjetuju pojavu subjekta (i svjedoka):

Sreten je bojkotiran. Njemu je kao takvom oduzeto posljednje obilježje čovjeka: govor. Odsad je on nijema životinja izložena okrutnostima koje može izmisliti samo ljudski izrod i opaka, bezdušna ideologija (Horvat, 1996: 155).

Premda je golootočka varijanta pokajničkog samoiskazivanja kao izvedbenog samoproizvođenja “korigiranih” subjekata s *novom* socijalističkom dušom odraz modernističke orijentacije društva na prakse individuacije, iz cijelog je procesa te znanstveno utemeljene *ortopedagogije* izbačena etička dimenzija. Upravo ona koja za Foucaulta čini razliku između vjerski dogmatskog samoodricanja i moderne konstitucije “nove, pozitivne” subjektivnosti. Izbacivanje etičke dimenzije iz disciplinarnih praksi preodgoja znakom je dubokih unutrašnjih konflikata u društvu u kojem se centralizirana suverena moć počinje raspršivati u (stegovne, djelatne i simboličke) prakse koje uvjetuju samoproizvođenje poslušnih, “korektnih” subjekata, a humanistički ideali uzmiču pred birokratskim mentalitetom. Zanimarivanje etičke dimenzije čak i kod filozofa praksisovaca, kao ustrajnih kritičara staljinističkog partijskog mentaliteta, ostalo je trajnim nedostatkom (ideološkog i filozofskog) glorificiranja prakse kao uvjeta samoproizvođenja istinskog socijalističkog čovjeka i njegova svijeta (usp. Mikulić, 2007 [http](#)).

Sposobnost je verbalnog svjetotvorenja, kao temeljna ljudska odlika, etički dvoznačna – ona omogućuje nastanak najvrsnijih plodova duha, ali i hrani maštu moćnika o apsolutnoj moći gospodarenja životom i duhom drugih ljudi: “ljudi zajedno osmišljavaju jezik koji omogućuje jednom čovjeku da uništi drugog” (Scarry, 1985: 28). U totalitarnom svijetu “riječ se uključuje u čvrst sklop despotskog pisma” (Podoroga, 2007: 17), performativna snaga njenog djelovanja ravna je “verbalnom pogubljenju” u teatraliziranoj sceni izricanja presude što se odvija u sobama za ispitivanje/ mučenje jednako kao i u sudnici. Depersonalizacija kao učinak despotskog pisma vidljiva je u prisili pisanja dva različita, ali jednako cenzurirana,

jednako “neautentična” teksta – zapisnika i pisma obitelji. Riječ je o dvije posebno bolne potvrde nemogućnosti da se zatočenik identificira sa samim sobom, prekine krug prisilnog preoznačavanja vlastitog ljudskog statusa (izdajnik-pokajnik-revidirac) i započne etičku borbu za pre/osvajanje svoje osobnosti.⁵⁹ U prvom slučaju riječ je o iskazu (lažnog) priznanja, krunskoj potvrdi total(itar)nog ništenja autonomije osobnog život, a u drugom o bolnoj nemogućnosti da se pismom povrati osjećaj kontinuiteta, koherentnosti i cjeline ljudskog života:

Većina kažnjenika piše. Nekoliko komadićaka olovaka kruži od jednog do drugoga. Niz obraze se kotrlja nešto, nešto bistro... caklasto..., a ruke otvrdle, ranjave, krastave, krišom otiru to caklasto, glave se saginju još niže da sakriju slabost i prošlost, da utope vlastitost, da zaniječnu postojanje” (Horvat, 1996: 180).

Svijest o tome da spoznajni i svjetotvorni potencijal jezika može olakšati duševne patnje kažnjeničkog položaja, uvjetovala je da upravitelj ženskog zatvora u Stocu ne dozvoli Milki Žicinoj, zapaženoj ljevičarskoj književnici i autorici autobiografskih romana *Kajin put* iz 1934. i *Devojka za sve* objavljenog 1940., ponijeti olovku u samicu:

Sutra ujutro stajala sam pred upravnikom. – Što ti to tamo žvrljaš pod klupom? – pitao je, a nije bio ljut. – Šta bi htela s tim žvrljanjem? De, reci, šta bi ti htela? Nije bio ljut, moglo mu se reći iskreno: – Pošaljite me u samicu. S hartijom i olovkom. – U samicu? Gle!.... E, ne može. U pisanju ti bi se vinula na slobodu, a to ne može, ti si u zatvoru... Evo, napiši najpre zapisnik, pa ćeš pisati... Možeš ići. (2002: 180).

Kako je cijeli ustroj logora bio “podređen jednom cilju – otkriti sve neprijatelje”, obesmišljen je jezik logorske komunikacije bio izraz poludjelog propagandnog stroja i logorskog morala punog “podvala, prevara, poniženja i nevjerojatnih izvrtanja” (Lebl, 1990: 156). Logorski je folklor (nazivi, fraze, slogani, rugalačke pjesmice) jednako svjedočio o “ciničkom poremećaju jezika epohalnih razmjera” (Sloterdijk, 1992: 245) kao i o blagotvornom, iscjeliteljskom djelovanju logorskog *Galgen*-humora. Golootočki je sleng bio pun suosjećajnih i autoironičnih izraza za opis nevolja i patnji koje su zadesile zatvorenice: “šarena brigada” (žene s masnicama na stražnjici), “zatvorska odbojka” (međusobno šamaranje); cinizam je često bio jedini način da se opiše apsurdnost vlastitog stanja i međusobnih podjela: “sitne ribe i jajare”,

“mi radnice i neke babe”, “jebem ti državu koja se baba boji”; sarkazam je pomagao da se razumije dijabolično licemjerje uprave koja je prljavi posao torture prepustila kažnjenicama-aktivistkinjama: “kad imaš vlast onda, ako hoćeš, i mrtvac će prdnuti”.⁶⁰ U svim slučajevima institucionalne torture s prividom kaznene zakonitosti, mehanizmi kažnjavanja dio su one iste infrastrukture moći koja “opravdava djelovanje ne samo na prekršaje, već i na individue; ne više na ono što su učinile već na ono što jesu, što će biti, što mogu biti” (Foucault, 1994: 18).⁶¹ Nemogućnost jasnog odvajanja ilegalnih od legalnih postupaka, fizičkih od diskurzivnih metoda nasilnog preoblikovanja ljudske supstance, svjedočanstvo je o tome kako je svaka tortura *pisanje po tijelu* žrtve, oblik ekscesnog, nekontroliranog uživanja koje mučitelju pribavlja “mašina vlasti”, to jest fikcija o učinkovitom transferu moći od viših na niže instance vlasti. Na tijelu mučenoga simboli i simptomi bolesnog društva se podudaraju, a fizičko i psihičko nasilje krče “prečicu za konfisciranje govora” (Aćin, 2003: 153) koji je (represivnom i ideološkom) instrumentalizacijom izgubio osnovni komunikacijski potencijal.

I sami pod utjecajem *fenomenologije zla* što dominira komparativnom logorologijom, nismo se etnografski preciznije pozabavili razlikama i promjenama koje su u strukturu logorskog života unijele smjene upraviteljica od 1951. (kad odlazi Marija Zelić) do 1954. kad se ženski logor na Svetom Grguru ukida a preostale kažnjenice s neodsluženom kaznom upućuju u druge zatvore. O tim pozitivnim promjenama u smislu humanizacije cijelog režima života, uz sačuvanu hijerarhijsku kažnjeničku samoupravu i zadržavanje većine ceremonijalnih formi isljeđivanja i kažnjavanja, postoje tek usputni i nedostatni iskazi. Naime, “pesimizam pamćenja”, jedinstvenost iskustava ekstremne patnje, žanrovski stereotipi o logoraškim svjedočenjima, a osobito pitanja i očekivanja publike početkom 1990-ih bila su usmjerena samo na otkrivanje “mračne istine” o jednom vremenu i režimu. Čak i ondje gdje ne postoji sloboda izbora, a time ni prostor za moralno djelovanje, Cvetan Todorov smatra da supostoje dva načela djelovanja: načelo vitalnih vrijednosti usmjerenih na svetost vlastitog života i načelo moralnih vrijednosti za koje je “svet tuđi život” (2000: 40). Svjedočenja žena s Kolime (Ginzburg, 1971; Vilensky, 1999) i Golog otoka pokazuju da je primjere brižnosti, ljubavi i humanosti mogući pronaći u najbarbarskijim uvjetima. Poput Jevgenije Ginzburg, najpoznatije autorice ženskih svjedočenja s Kolime, gdje je provela dvadeset godina, i Rosa Dragović-Gašpar (1990) smatra da joj je logor pomogao da se razvije u bolje i humanije biće i oslobodi slijepu vjere u dogmatske komunističke principe.

Golotočka Golgota

Usprkos “nadčovječanskoj” žrtvi koje su žene prinijele na oltar revolucije, blagodati novog humanog društva bile su dostupne samo lojalnim i discipliniranim ženama. One koje su putem narodnofrontovske propagande pozivane da se bore za progresivno i humano društvo, za vlastitu političku subjektivnost, nakon prvog pokušaja da se okoriste tim novostečenim pravom i odaberu stranu u sukobu Tito-Staljin, svedene su na status (političkih) kriminalki i upućene u zatvore ili ženski logore-radilišta (Ramski rit, Zabela, Goli otok, Sveti Grgur). Ustrojavanje odgojnog, kulturnog i moralnog života u njima imalo je svoje posebnosti. One su odraz općeg pokušaja državnog skrbništva kao i nepovjerenja prema ženama koje su stoljećima bile isključene iz područja građanskih prava i građanske odgovornosti. U logorskoj anti-zajednici kao da se “kotač historije”, a s njim i burna povijest ženske emancipacije na domaćem tlu, vratio na početak – proletersko jedinstvo i borbena druževnost pretvorena je u oštru spolnu segregaciju zatočenika ženskog i muškog logora na malom otoku bez mogućnosti komunikacije (koja je npr. postojala u nacističkim i staljinističkim logorima), bratstvo i jedinstvo prekodirano je u šovinistički govor mržnje (najčešće protiv “surovih Bosanki”), ženska solidarnost preobrazila se u međusobno ponižavanje, nepovjerenje i trpnju u izolaciji, a pravna jednakopravnost žena u profesionalnu degradaciju pretendentica na “ozbiljne” funkcije.⁶²

Užetom vezana za jarbol, razapeta žena u potpaljublju broda Pumat, u prvoj grupi političkih kažnjenica prevezenih na Goli otok, predstavlja (stvarnu i simboličku) žrtvu koju jedan ateistički i materijalistički, ali nedovoljno sekularan i prosvijećen, poredak prinosi izgubljenoj ideji o rodnom i svakom drugom zajedništvu koje se “u svojem počelu i u svojoj konačnici, zbiva u okrilju otajstva Kristova tijela” (Nancy 2004:16).⁶³ Ta simbolička potvrda gubitka “imanencije i prisnosti zajedništva” uz pomoć ženske žrtve, oskrvuća ženskog tijela kao metafore imaginarnog tijela zajednice, nagovijestila je konačni krah te zajednice. I to uz pomoć nasilja duž (etnogenetskih) linija razgraničenja, komadanja te cjeline, linija što prolaze ženskim tijelima. Naime nemogućnost pronalaska učinkovite modernističke formule “sjedinenja u zajedništvu”, “singularnog plurala” – što se nadomještala imaginarnim projekcijama, političkim ritualima i figurama manifestnog zajedništva – na kraju se pretvorila u niz netrpeljivih nacionalističkih mitova o zajednici satkanoj “od prisnih, skladnih i

neraskidivih veza” (isto: 15). Direktno upisivanje nepravomoćne presude na fizičko tijelo razapete, popljuvane i uvredama obasipane, golootočke Isusice bio je ekscesni primjer zaplašivanja ostalih “prijestupnica”. I unutar i izvan logora, dugoročno opasnijim pokazalo se kapilarno djelovanje mikrofizike represivne moći što je održavala hijerarhijske odnose i rodna ograničenja distribuciji (simboličke i materijalne) moći u društvu.

Društvena izolacija, strah i disocijacija pamćenja kod teže traumatiziranih zatvorenica, uvjetovala je niz strategija povlačenja iz stvarnosti – od samoubojstva (Brane Marković, jedne od moralnih autoriteta ženskog logora) do pounutarnjenja osjećaja krivnje i srama radi sudjelovanja u “samoupravi” logorske torture. Traumatski pakt šutnje, zapečaćen policijskim prijetnjama, iskustva ovih žena ostavio je potisnutima, neizrečenima i neshvaćenima sve do posljednje eskalacije komunitarnog “intimnog” nasilja usmjerenog na razgradnju supostojanja različitih (etničkih, vjerskih i političkih) identiteta. Golootočku logiku političkog “otpisivanja”, isključivanja žena njihovim viktimološkim uključivanjem u kolektivno (ideološko) tijelo prepoznajemo kao biopolitički zametak budućih lokalnih politika “etničkog čišćenja” na način totalnog zaposjedanja (mutilacijom ili inseminacijom) *neprijateljskih* ženskih tijela. Sramoćenje i degradacija u srcu golootočke torture imalo je za cilj demoralizaciju i desubjektivaciju zatvorenika, a njezino živo nasljeđe u društvenoj memoriji pokazat će se u ritualiziranim oblicima torture, posebice “torture ispitivanja”⁶⁴, što su je profesionalni vojnici provodili nad ratnim zarobljenicima i civilima tijekom 1990-ih. Kao što je “iracionalno” unutarpartijsko nasilje nakon 1948. uništavalo i omalovažavalo profesionalne, drugarske i bračne veze među “prekaljenim” komunistima – spona koje su predstavljale jezgro novog društvenog uređenja – tako je cilj para/militarnog etničkog i komunitarnog nasilja početkom 1991. bio prisiliti bivše tolerantne susjede da poretu, potisnu ili zaborave dugogodišnji suživot u socijalističkoj Jugoslaviji i priznaju kako su se odavno spremali za građanski rat. Medijska instrumentalizacija okašnjelih ženskih svjedočenja o masovnom kršenju ljudskih i građanskih prava nije pridonijela razumijevanju jednog ambivalentnog razdoblja nego prebacivanju krivnje – na staljiniste među komunistima, na komuniste među postkomunistima (usp. Badurina, 2006: 66). Ona je otvorila Pandorinu kutiju potisnutih i sugeriranih slika nasilja sada usmjerenih na destrukciju socijalnih komunitarnih veza unutar višeetničkih zajednica. Prioritet pri uhićenju i ritualizirane ceremonije degradacije za intelektualke i politički aktivne žene, u obje povijesne situacije, jasno pokazuje da su

složeni međuodnosi državljanske, građanske, etničke, stranačke i rodne lojalnosti još kompliciraniji kad su žene u pitanju, ali i da su one napokon, u dvadesetprvom stoljeću, stekle političku subjektivnost koju sažima formula da “žena koja je politički drug nije nužno osobni prijatelj, intimni prijatelj nije nužno javni saveznik” (Krondofer, 2007: 4).

Bilješke

- 1 Za Shoshanu Felman *juridičko nesvjesno* označava sklonost sudionika sudskih procesa da nesvjesno ponavljaju strukturu traume s kojom se suočavaju: “kad se sud suočava s traumom u sudnici često mu je nametnuto svojevrсно juridičko sljepilo što nehotice reflektira i duplicira konstitutivnu sljepoću kulture i javne svijesti naspram traume” (2002: 5). Juridičko nesvjesno obuhvaća i prepletanje povijesnih trauma s poviješću krivičnog zakona, sve neuspjehe potonjeg da traumom obuhvati, racionalizira i sanira.
- 2 Dominantna hrvatska politika početkom 1990-ih postavila je pitanje mogu li “informbirovcima” biti “čiste žrtve” sistema koji su sami gradili i u čije premise nisu sumnjali. Kao što to znadu psiholozi, lažna dilema može li žrtva ostati moralno čista u dodiru s krajnjim nasiljem znak je (re)traumatizacije i žrtve i zajednice koja ju stigmatizira. Boris Groys s pravom podsjeća kako se u postkomunističkom kontekstu Istočne Europe i sam komunizam interpretira kao traumatični prekid u povijesnom “osvještanju” nacije, kao “zbir trauma koje je neka strana sila nanijela vlastitom identitetu te je dotičnom identitetu sada potrebna terapija kako bi mogao ponovno postići svoje intaktno stanje” (2006: 54).
- 3 Kako je to pokazala Hannah Arendt, a teorijski razradili Claude Lefort (2000) i Jean-Luc Nancy (2004), totalitarni pokreti i partije dijele pseudoteološku, predmodernu fantaziju utjelovljene moći za razliku od simboličkog karaktera praznog, “rastjelovljenog” prostora moći koji utemeljuje demokraciju. Od prve do posljednje instance moći, Lefortova logika identifikacije (“naroda sa proletarijatom, proletarijata sa partijom, partije s rukovodstvom, rukovodstva s Egokratom”) ne dopušta nikakvu partikularnu stvarnost; društvo, koje je partija pretvorila u *kolektivnog pojedinca*, kao da upravlja samo sobom. Ono što vođu održava na položaju nisu njegove kvalitete – o čemu najbliži suradnici nemaju iluzija – nego njegovo “iskreno i predano uvjerenje da bi bez njega sve bilo izgubljeno”, da on utjelovljuje “magičnu zaštitu pokreta protiv vanjskog svijeta i, istovremeno, predstavlja izravan most kojim je pokret povezan sa svijetom” (Arendt, 1976[1951]: 374).
- 4 *Goli otok* je bio najveći kažnjenički logor za političke zatvorenike (od 1949. do 1954. kad prestaje biti zatvor isključivo za političke zatvorenike), ali i metafora

stradanja svih “komunističkih frakcija i politički nepoćudnih pojedinaca i skupina” (Hrvatski leksikon, 1996 sv. 1: 392) koji su 1950-ih izdržavali kaznu u nizu dotadašnjih zatvora poput Stare Gradiške, Glavnjače, Požarevca i Bileće, a unutar Hrvatske u Sisku, u Lonjskom polju, na Rabu, Ugljanu, Visu, Korčuli i Jasenovcu (Banac, 1990: 232). Naziv *Arhipelag Goli*, što ga ponekad susrećemo u muškoj memoaristici po analogiji sa Solženjicinovim *Arhipelagom Gulag* (1975), označava virtualnu topografiju koordiniranih metoda izoliranja, brutalnog isljeđivanja i kažnjavanja koje je po mnogočemu nadmašivalo staljinističke unutarpartijske čistke, ali je s njima dijelilo agambenovsko “stanje izuzeća” ovih logora iz državnog prostora u ne-mjesto gdje ne vrijedi pozitivno pravo. Prema jugoslavenskom epistemološkom režimu, Goli otok je bio koncentracijski logor. Naime, definicija “koncentracionog logora” iz Opće enciklopedije JAZU navodi: “Za razliku od zatvora, u koje osuđeni dolaze na temelju sudskih presuda i na određeno vrijeme, uz zakonom propisan postupak, u koncentracione logore smještaju se zatočnici uglavnom na temelju ovlaštenja policijskih, vojnih i drugih izvršnih organa vlasti, na neodređeno vrijeme” (1978, sv. 4, str. 501). S obzirom na organizaciju, riječ je o kažnjeničkom logoru u tradiciji francuskih zakona o progonstvu i fašističkih logora za političke protivnike na (talijanskim i grčkim) otocima između dva svjetska rata. Osim masovnosti – evidentirano je 55 663 “kominformovca” ili 12% ukupnog članstva KPJ, od čega je oko 17 000 odslužilo kaznu na Golom otoku (Hrvatski leksikon, 1996, sv. 1: 392; Marković, 1990: 24) – važnija je struktura zatočenih koja pokazuje kako su zatočeni bili “elitna skupina, gotovo 40% njih bili su ratni veterani” (Banac, 1990: 150).

- 5 Nažalost, ni jedan od ovih izvora ne donosi pouzdan podatak o broju kažnjenih žena. Prema svjedočenju prve upravnice ženskog logora na Golom a zatim Svetom Grguru, Marije Zelić, od 1949. do 1951. u logoru je bilo petstotinjak žena (Simić i Trifunović, 1990: 221-243). Dragan Marković navodi službeni podatak ondašnjih vlasti: “do 1952. bilo je 828 žena, tri su u međuvremenu umrle” (1990: 407).
- 6 “(...) 50 posto žena koje su pohapšene, stvarno nisu imale nikakve veze sa Informbiroom, niti su bile članovi Partije, ni komunisti, nisu ni znale šta je to, niti su imale uopšte ikakvu predstavu o tome. Tu su došle igrom slučaja (Simić i Trifunović, 1990: 52). Svaka osoba koju zahvati stroj terora, “stroj nasilja koje se širi, a ne koji odabire”, podvrgava se mehanizmu prekodiranja i trpi bitne promjene “svojeg socijalnog i ljudskog statusa” (Podoroga, 2007: 15).
- 7 Olga Hebrang, majka troje malodobne djece, nakon trogodišnjeg kućnog pritvora i stalne torture u svrhu iznuđivanja dokaza protiv supruga, 1951. godine je osuđena na 12 godina strogog zatvora (gdje je provela ukupno 8 i pol godina). Nakon dugog istražnog zatvora, Pelagija Belousova je protjerana u Sibir, a Broz je njihovog četrnaestogodišnjeg sina Žarka smjestio u internat kod Harkova. Lucia Bauer je naposljetku oslobođena. Broz se u to doba intenzivno borio za opstanak, ali i za poziciju generalnog sekretara KPJ na koju je imenovan 5. siječnja 1939. Ridleyov navod preuzet je iz knjige *Hotel Lux* (1993) Arkadija Vaksberga.

- 8 Partija je utjelovljenje vrhovnog zakona i nositeljica znanja o tijeku povijesti koja, uz pomoć “izopačene mašinerije zakona” (Lefort, 2000: 156-163) nikome ne ostavlja drugi izbor “do ili se priključiti vojsci proletarijata, ili biti žigosan kao oportunist, malograđanin ili izdajica” (isto: 134), to jest, biti odbačen kao *strano tijelo*, kao *štetni element* novog društva. Jugoslavenska partijska retorika opisivala je *Informbiraše* kao “šačicu odmetnika, ambicioznih i nemoralnih elemenata”, “kolebljivaca i karijerista”, “starih oportunističkih likvidatora i kukavica”, “trockista”, “beskičmenjaka”, “špijuna”, “izolirane bande s dugom historijom neprijateljske aktivnosti” (Banac, 1988: 145-46).
- 9 “Neodvojivost države i porodice nikako ne znači mir i srastanje tj. odsustvo rata tih dviju politički bitnih institucijskih stupova, ono prije sugerira i želi nalikovati prirodnom slaganju jednog s drugim” (Čakardić, 2005). Kao što nas podsjeća Lynn Hunt, imaginiranje je obiteljskih odnosa i sveza pomoglo u razumijevanju političkog iskustva francuske revolucije: “revolucionari i kontrarevolucionari su se morali suočiti s pitanjima očinskog autoriteta, sudjelovanja žena i bratske solidarnosti. Morali su ispričati kako je došlo do republike i što ona znači, a te pripovijesti uvijek sadrže element obiteljskog sukoba i raspleta” (1992: xv).
- 10 Treba podsjetiti da je Gulag akronim punog naziva za vladino tijelo koje je upravljalo svim zatvorskim logorima u Sovjetskom Savezu – *Glavnoje Upravlenije Ispravitelno-trudovykh Lagerey* i koloniji (*Glavna uprava popravnoradnih logora i kolonija*), a osnovano je 1929. u okviru NKVD-a. Premda pojam gulag (često u pluralu) danas označava i sastavnice sovjetskog logorskog mehanizma represije protiv političke opozicije, etničkih manjina i nedužnih građana, izvorno je riječ o sistemu koordinacije ogromne mreže logora koja je obuhvaćala radne, kažnjeničke, tranzitne, ženske, dječje, “materinske” logore, zatim logore za kriminalce i političke zatvorenike (<http://en.wikipedia.org/wiki/Gulag>; pristup 20. 08. 2007.).
- 11 “Konačno, moramo shvatiti da cjelovito moralno biće ne bi trebao biti pojedinac, nego kako nam pokazuju slučajevi spasitelja [nacističkih žrtava – RJK], par koji, zauzvrat, mora biti izgrađen na kompromisu između dva tipa vrijednosti, od kojih svaka ‘temperira’ onu drugu. Naravno, kad govorim o paru ne mislim na heteroseksualnu paradigmu nego na odnos koji je nužno stabilan ili trajan” (1999: 294).
- 12 Povijesni trenutak koji analizira Foucault u svojoj temeljnoj studiji *Nadzor i kazna* (1994 [1975]) – kraj 18. i početak 19. st. – važan je po tome što zapadnoeuropska zakonodavstva napuštaju tjelesne kazne, ritualna kažnjavanja u javnosti i torturu i zamjenjuju ih idejom humanog kažnjavanja preodgojem i discipliniranjem. Područje djelovanja takvih prosvjetiteljskih mjera, intervencija u prirodu i svrhu krivičnog zakonika, samo se naizgled usmjerilo na duh a ne na tijelo pojedinca. Međutim, upravo je institucionalizacija novih znanstvenih disciplina (psihologije, sociologije, kriminologije) i njihovo uvlačenje u pravosuđe – gdje sudjeluju u artikulaciji optuženikove krivnje, značilo efikasnije opredmećivanje i podređivanje čovjeka te učinkovitiju disperziju moći u društvu.

- 13 U svom lucidnom, poetskom frazeološkom rječniku jugoslavenske komunističke retorike, Bogdan Bogdanović navodi pojam: “*lik, moralni lik* – katehetički stereotip koji diskretno otvara vrata hipokriziji... samim time što razdvaja pojmove “lik” i “lice”. *Pravo lice* – odredba koja... sama sobom potpuno obezvređuje prethodni pojam, jer se pretpostavlja da svaki “lik”, i svaki, skoro svaki “moralni lik” ima i svoje “pravo lice” što se, inače, u staljinističkoj kazuistici dosta lako i vrlo često, vrlo rado i vrlo iscrpno dokazuje... (Individua doduše figurira u Glosaru, ali samo veoma pogrdno, sa *ostalom bratijom* i njima sličnima i onima svih *mogućih boja* i njihovim *rabotama*...)” (1988: 41).
- 14 Ženi Lebl je, naime, bila najmlađa, darovita novinarka *Politike*, a kažnjena je s dvije i pol godine zbog vica o Titu. Prijatelj od kojeg je vic čula i čije ime nije htjela otkriti isljedniku, bio je zapravo provokator. Ili, kao što ju je upozorio isljednik: “E, u tome i jeste ‘vic’: ako ti neko ispriča nešto protiv naroda i rukovodstva, ti odmah treba da dođeš nama i prijaviš ga. Ako je to ispravan, naš čovjek, on ima pokriće, ako on to nije – onda će nam tvoja prijava omogućiti da otkrijemo narodnog neprijatelja” (1990: 52).
- 15 Povjesničarka Maja Brkljačić smatra da je Jugoslavija imala jedinstven položaj među socijalističkim zemljama po tome što komunistička partija nije personificirala društveni red i poredak, nego su to činili *lik i tijelo* (političko i stvarno tijelo) njenog doživotnog čelnika – Josipa Broza Tita – koji je bio objekt političkog slavljenja i pseudoreligijskog obožavanja: “Partija nije trebala biti prisutna svugdje na najizravniji način da bi se održali postojeći odnosi moći, prije će biti da je Titovo lice utjelovljivalo političko središte koje se izjednačavalo s moći” (2003: 105). Tito je, poput monarha, utjelovljivao svejugoslavenskog “sina”, reprezentirao “organsko jedinstvo” (heterogene) državne zajednice i jedinstven “treći put” u socijalizam, supstituirao je središnju vlast i pojačavao “učinak stvarnosti” utopijske ideje o komunističkom društvu. Gordana Bosanac pojašnjava simbolički mehanizam “inauguracije u novu stvarnost” svojstven za moderne *augure* poput Lenjina i Tita: Moderni auguri 20. stoljeća stvarno su obožavani od masa. (...) Augur nije samo karizmatička osoba – on je više od toga (...) on *posreduje* između ove ustalasane i uspaljene gomile i njihovih potreba (...) On čini mogućim za njih njihove potrebe jer posreduje u predodžbi kako se do svega, pa i najveće moći, može onako kako je to njemu uspjelo. On je posrednik utopije i utopijske mašte” (2005: 253).
- 16 Ugo Vlaisavljević u radu “Titov najveći dar: prazno mjesto moći” (2006: 24-58) opisuje Titovu vladavinu kao nečisti, granični slučaj (semi)totalitarnog režima. Slijedeći Leforta, Vlaisavljević pokazuje da premda je *Titov režim* obilježen snažnom “personifikacijom društva u liku vođe”, on “nije bio totalitaran, pogotovo po svojoj simboličkoj uređenosti – sudeći po zakonu i legalnom sistemu koji se sve više osamostaljuje i neovisno djeluje ili po nezaustavljivoj diferencijaciji različitih podregistara simboličkog” (2006: 49).
- 17 Uz D’Annunzijevu *Slavu*, Brezovčeva predstava *Weddings and Trials* uzima za predložak pripovijest Edvarda Kocbeka *Crna orhideja* (1951.). U središtu je

priče i dramske predstave žrtvovanje djevojke, partizanke Katarine u koju su svi borci zaljubljeni, ali je moraju ubiti (strijelja ju njen “vjerenic” obučenu u vjenčanicu) pod sumnjom da je špijunka, “neprijatelj s tajnom”. Priča aludira na obredne, magične oblike nasilja što ih evociraju grčke tragedije, žrtvovanje djevojaka u ime konsolidacije državne ili vojne zajednice. Djevojka je žrtvovana kako bi se očuvalo jedinstvo i zajedništvo partizanske jedinice te probudio osjećaj više moralne dužnosti. Komandant Gregor zaključuje: “Njena smrt je naša moć i spas. Došla je da nas iskupi... Osjećam kako mi skida breme i vraća meni samom” (Kocbek, cit. pr. Jurić Pahor, 2000: 145).

- 18 Među najrespektabilnijim zatočenicama Golog otoka bile su: “Adela Bohunicki... španski borac, zatim u našoj vojsci prvoborac, nosila Spomenice... Bilo je tih tragičnih *asova*. Bila je jedna koja je bila u Nirnbergu svedok, Novka Vuksanović, koja je bila zamorče u Aušvicu, ta se našla na Golom. Bila je predratni komunista. Druga jedna žena koja je bila prvoborac, komesar, kapetan, nosilac partizanske spomenice, Miljuša Jovanović. Na Igmanu su joj odsekli prste i jabučice a četvrta doktor Seka Stanković, lekarka, koju su mnogo gonili da prizna da je njen muž informbirovac...” (Simić i Trifunović, 1990: 162, *Jelka*).
- 19 Ovaj je dvostruki poticaj opisala Eva Grlić u knjizi *Sjećanja*: “Kad sam prekoračivši sedamdesetu godinu života, umjesto očekivanog i zasluženog mira, dočekala još jedan strašni rat na tlu Hrvatske i Bosne i Hercegovine, pred navalom novih masovnih ratnih tragedija pokušala sam ovim zapisima oteti zaboravu ono što smo doživljavali u vrijeme i poslije Drugog svjetskog rata” (1997: 5). Bivša zatvorenica Natalija Petrović naglašava uznemirujući učinak neuljepšanog svjedočenja o Golom otoku: “Nije riječ ni o ‘devijacijama’ ni o ‘deformacijama’ već o obliku koji karakteriše samu suštinu. A suština je, baš kao i kod plovećih ledenih bregova, još uvek najvećim delom u dubokoj vodi i još uvek je ronjenje za njom krajnje opasno” (Simić i Trifunović, 1990: 16).
- 20 Šaljiva alegorija Svetlane Slapšak o “mužu vampiru” (patrijarhalizam, nacionalizam, tradicionalizam) i smrtnom “ljevičarskom ljubavniku” (socijalizam, progresivnost, modernizam) spaja u sebi balkanski folklor, farsu i horor – a nadovezuje se na izjavu Anke Berus iz 1945., jedine ministrice u prvoj poratnoj hrvatskoj vladi, kako se žene moraju svom žestinom boriti protiv “vampira prošlosti” (usp. Sklevicky, 1996: 87) – dok ljevičarski ljubavnik svako malo gubi svoju (pro/kreativnu) moć i nestaje u valovima burne povijesti, muž-vampir uvijek iznova oživljava. Priča se “odnosi na povijest promjenjive pozicije žena od većinom patrijarhalnog društva prije Drugog svjetskog rata do razdoblja ženske zavedenosti novom egalitarnom ideologijom koja je postepeno degradirala do oblika odnosa sasvim nalik patrijarhalnima” (Slapšak, 1996: 219).
- 21 Za razliku od grčkih komunista koji u svojim uspomenuama na dugogodišnje političko uzništvo (poneki i dvadesetčetiri godine, usp. Voglis, 2002) ističu zajedništvo, solidarnost i brižnost zatočenika te razne oblike samoorganiziranja, golootočki su memoari puni gorkog razočarenja u komunističke ideale i moralne postulate.

- 22 “To je bio početak ‘prevaspitavanja’. I to veoma perfidno udešeno: veštice su tukle veštice, a Romi Dabo, sedeći tamo gore u kancelariji, nije se, kao, mešao u tu ‘samoupravu’. On je samo tu i takvu ‘samoupravu’ zaveo po svim sobama zatvorskim za političke IB-e krivce. I po logorima” (Žicina, 2002: 173-74). Privedene žene provele su i do šest mjeseci u zatvorskoj samici izložene “standardnoj” fizičkoj i psihičkoj torturi sve dok ne bi potpisale izjavu o (većinom preuveličanoj ili nepostojećoj) krivnji protudržavnog djelovanja, nakon čega bi dobile nepravomoćno *administrativno rješenje* o kazni “društveno-korisnog rada” u trajanju od prosječno dvije, a u najtežim slučajevima, pet godina.
- 24 Vlaisavljević podsjeća na Titovu konstataciju o “moralnoj patnji” i “ludilu” kao najvećoj opasnosti kojoj su bili izloženi komunisti robijaši u starojugoslavenskim zatvorima: “Režim bi volio da svi komunisti polude, zato se toliko i trudi da drugovima čim više zagorča život, bilo moralnim ili fizičkim patnjama” (2003: 22). On smatra da je “podsticanje ili proizvodnja ludila” kao način modernog “normiranja” pojedinaca, političkih zatvorenika, u puno većoj mjeri bila specijalnost Golog otoka: “Podsticanje ili proizvodnja ludila kod onih koji ukazuju na nestvarnost, ljudsku nestvarnost postojeće stvarnosti, najbolji je način da se spriječi njeno narušavanje ili ukidanje. Nestvarnost onih koji ukazuju na nestvarnost stvarnosti otklanja najveću opasnost: prenoseći sumnju u nestvarnost na one koji sumnjaju. Ali sumnja, sumnja u samu stvarnost, ostaje, dok god se politički protivnici šalju na robiju” (2003: 23).
- 25 “Već u istražnim zatvorima počeo je neviđen teror. Provokatori iz ranijih kvislinških jedinica su bili desna ruka onih koji su primenjivali ovaj teror. Uz njih bili su ubacivani u zatvore i obični vagabundi i kriminalci, koji su, kao i ovi, po zadatku premlaćivali zatvorenike...” (Simić i Trifunović, 1990: 214, *Miljuša*).
- 26 S obzirom da se nalazio “izvan žice”, ovaj su prostor provizorne pozornice koristili i zatvorenici i zatvorenice: “(...) tu se spektakularno kažnjavaju najteži prekršaji pred cijelim logorom (oko 3000 kažnjenika). Tu i inače prisustvujemo otprilike dvaput mjesečno priredbama folklorne i pjevačke sekcije, da se ne bi reklo da smo baš sasvim bez duše, mi ili oni koji su nas poslali ovamo” (1996: 242). U razgovoru sa zatočenikom kinooperaterom I.C. (rođ. 1925. g. u Trogiru) 27. travnja 2004. saznala sam da su njegovim dolaskom na Goli otok 1951. započele filmske projekcije i to zasebno za upravu i miliciju, zatim za bolnicu, za muški i za ženski logor, te časnike Udbe u Loparu. Po njegovom mišljenju repertoar filmova odgovarao je onom uobičajenom za to doba, a filmove (američke, ruske i francuske) dobivao je prvo iz Beograda a zatim iz Zagreba. On je bio jedan od rijetkih zatvorenika koji su imali pristup u ženski logor. Sjeća se i da su žene emotivnije reagirale na filmove, bilo je suza i uzdaha, ali zbog mraka (i umora) nije mogao pažljivo pratiti reakcije publike.
- 27 Kako to zamjećuje Svetlana Slapšak, komunističkoj vlasti nisu trebale obrazovane feministkinje ni teorija nego mase žena koje rade i slušaju direktive. Jedan od najvećih doprinosa ženskog antifašističkog pokreta bio je izniman volonterski

- rad, nastavljen u obnovi zemlje, koji je poslužio kao primjer drugim članovima društva, posebno omladini.
- 28 “Posle na Golom otoku izgubila sam menstruaciju i dobila sam je tek posle par meseci kad sam izašla na slobodu. Tamo su nam trpali taj brom u hranu, osim toga to su stresovi, svaki dan gledaš jad i bedu, čuješ noću jauke (...) pa niti možeš da jedeš, niti možeš da spavaš, niti ti pada bilo šta napamet, gledaš samo da skloniš glavu da ti je neko ne otkine” (Simić i Trifunović, 1990: 83, *Milka*).
- 29 Bivši logoraši zauvijek će ostati građani drugog reda, dežurni krivci, sumnjivci i potencijalni teroristi koje će lokalne vlasti zatvarati prilikom posjete važnih političara. Nekoć istaknuti pojedinci (političari, generali, intelektualci) ostat će ljudi neostvarenih potencijala i urušenih života.
- 30 Kusturičin *Otac na službenom putu* (1985.) i Vrdoljakova serija *Duga mračna noć* (2004.), koja tek djelomice problematizira unutarpartijske čistke nakon 1948., svoju dramaturšku okosnicu uspostavljaju na motivu tragičnih raskida najužih rodbinskih veza tijekom lova na “informbirovske vještice”. Jedna od zatvorenica, predratna komunistkinja, u svojim supatnicama prepoznaje tek “izdanke” pojedinih revolucionarnih obitelji: “U tom zatvoru je bila Petričevićeva žena, sestra od strica Ćosićeva, doktorka, Danica Ćosić, baba Lepa, to je sestra Ljube Radovanovića, čuvenog komunista, ona ga je krila, tada je imala blizu 80 godina i neka Manuška i dve devojčice...” (Simić i Trifunović, 1990: 120, *Ljubica*).
- 31 Giacomo Scotti u svom zaključku o ženskom logoru ističe da su žene obavljale iste poslove kao i muškarci “dinamitom su razbijale stijene, prenosile kamenje, gradile puteve u kamenjaru” i da su bile u strogoj izolaciji od muškog logora: “Jedina razlika u odnosu na muški logor je bila u tome što su se žene morale/ smjele kupati, čistiti spavaonice, prati svoju jadnu odjeću” što nije vrijedilo za “bojkotirane” zatvorenice. I Scotti pridonosi mitu o tome kako žensko iskustvo logora zapravo predstavlja traumatski višak po kojem su određeni doživljaji neiskazivi i nepredstavljivi onima koji ih nisu doživjeli: “Ali i druge su se strašne stvari događale – kaže jedna preživjela – ‘stvari koje se ne mogu reći, zbog kojih proklinjemo dan kad smo rođene’” (2002: 204).
- 32 Miljuša Jovanović opisuje svoj potajni susret sa Zagrepčankom Jelenom Hadžikan, jednom od moralnih oslonaca svim kažnjenicama: “Ja sam krijući se došla do nje.... Kažem joj – možda me prate, ako me nećeš primiti, izbaci me. Ona kaže – kako da te izbacim?! Sećam se rekla mi je: ‘Miljuša, ja moram ići za Kanadu. Kaže, ja sam se 18 puta zapošljavala i 18 puta su me izbacili sa posla. Kažu mi da ja bunim radnike’” (Simić i Trifunović, 1990: 192, *Miljuša*).
- 33 Foucault u svojem predavanju *Of Other Spaces, Heterotopias* (1967) uspostavlja provizornu podjelu heterotopija na heterotopije krize (vojne škole, hoteli za “medeni mjesec”, starački domovi i sl.), heterotopije devijacije (sanatoriji, psihijatrijske bolnice, zatvori), heterotopije iluzije (javne kuće, brodovi za krstarenja) i heterotopije kompenzacije (vjerske kolonije). Vrt kao (orijentalnu) metaforu uređenog svijeta, mikrokozmosa i “vrstu sretne, univerzalne heterotopije još od antike” Foucault ubraja u “pravokutna mjesta” proizvodnje

- heterotopijske iluzije stvarnosti (kazališta, kina). Na: <http://www.foucault.info/documents/heteroTopia/>.
- 34 Ovu heterotopijsku dimenziju kažnjeničkog "ljudskog vrta" koji postaje "kamenim teatrom" primarne scene boljševičkog isljeđivanja zločina i kazne, u umjetničku formu pretočio je teatar Ulysses svojom predstavom *Play Beckett* (R. Šerbedžija i B. Vujčić, 2004) te kazališnom radionicom *Core Simple – Goli otok 1949-1956* (L. Udovički i B. Vujčić, 2004). U kazališnoj radionici na Golom otoku, uz poznate inozemne glumice, sudjelovale su i bivše zatvorenice Vera Winter i Beatrix Fixmann. Predstavu *Play Beckett* njegovi autori tumače kao "kazališno čitanje zastrašujućeg iskustva golootočkih partijskih kažnjenika" u kojem se "uprizoruje strah i osjećaj stida vremena, kojeg su porazili oni koji su ga proglasili svojom pobjedom" (usp. <http://www.ulysses.hr/html/indeks.php?a=beckett&ulyhtml>; pristup 20.07.2007.) Izvođeci predstavu tjednima uvježbavanu na Brijunima (tvrđavi vrhovne moći) na Golom otoku (tamnici-kamenolomu), glumci su odgovorili na osnovnu dilemu socijalističkog razdoblja – je li Tito i partijski vrh bio upoznat s logorskim režimom na Golom i Svetom Grguru?
- 35 "Pedesete i šezdesete bile su razdoblje dotad neviđenog industrijskog zamaha u Hrvatskoj i vrijeme stvaranja osnova slike hrvatskoga društva kakvo je bilo sljedećih desetljeća. Započele su revolucijom slobodnoga vremena,... a nastavile su pravom potrošačkom revolucijom koja nije postigla svoj mogući vrhunac, ali se svakako dogodila. (...) I pored neriješenih ideoloških, nacionalnih i drugih pitanja te nepostojanja liberalne demokratske građanske države bile su to godine stvaranja blagostanja. Započelo je ono poratnom gladu i siromaštvom, nastavilo se idealističkom vjerom u bolje i završilo masovnom spoznajom o nemogućnosti brzoga postizanja ružičaste budućnosti" (Duda, 2005: 48).
- 36 O "mračnom i ritualnom" sastanku CK Srbije 14. rujna 1966., na kojem je raspravljano o "izdaji" Aleksandra Rankovića, Dragan Marković svjedoči: "A na toj sjednici se govorilo i o nemoralu njegove žene. Tu, pred njim, bez ikakvih skrupula. Delila se članovima CK, kao povjerljiv materijal, tzv. 'Bela knjiga' u kojoj je, pored ostalog, opisano i prilično njenih ljubavnih avantura. Sve je to dabome umnoženo i kao zgodan priručni dokaz za politički obračun sa Rankovićem i njegovim pristašama" (1990: 13). U vrijeme kad je pokrenuta kampanja protiv njenog muža Savka Ranković je profesorica na Ekonomskom fakultetu u Beogradu. Zbog podrške i "svakodnevnog druženja" sa svojim mužem, izbačena je iz SKJ i onemogućena u akademskom napredovanju na svom fakultetu što je bilo povodom njene dugogodišnje sudske parnice protiv uprave tog fakulteta (usp. Marković, 1990: 225-233).
- 37 Dugo potiskivane i javno poricane bolne uspomene političkih kažnjenica nahrupile su u javni prostor prije svega zahvaljujući medijski zapaženoj dokumentarnoj seriji *Goli život* prikazanoj 1990. godine, neposredno nakon smrti njenog autora Danila Kiša. Premda jedan od najboljih poznavatelja literature svjedočenja o gulazima, Kiš je doživio "šok nevjerice" kad se 1989. susreo s Evom Nahir i Ženi Lebl u Izraelu i čuo njihova svjedočenja o ženskim

- logorima na Golom otoku, Svetom Grguru, Ramskom ritu i Zabeli. Razgovor je nastavljen i pretočen u spomenuti dokumentarac (sniman u Izraelu i Jugoslaviji) te knjigu sjećanja, *automortografiju*, Ž. Lebl *Ljubičica bela* (1990).
- 38 O jednom od mogućih izvora medijske "infiltracije" pamćenja zatvorenika svjedoči sam naslov knjige *Let iznad Golog otoka* R. Dragović-Gašpar (prema filmu M. Formana *Let iznad kukavičjeg gnijezda* iz 1975.), a o drugom izvoru – filmu *Leptir* (F. J. Schaffner, 1973.) – govori upravitelj ženskog logora u Ramski ritu, Veselin Popović "Ja sam kao pravnik dugo studirao metode represije i odnos države i političkog zatvorenika. Ni u jednoj literaturi nikada nisam naišao na nešto slično. Nešto najbliže tome je film *Leptir*, ali taj film je raj na zemlji u odnosu na ono što se kod nas događalo" (časopis *Ten*, Osijek, 1990., br. 69, str. 6).
- 39 Veselin Popović, bivši major Udbe i upravitelj ženskih logora u Ramskom ritu i Zabeli, koji 1950. bježi u Rumunjsku i tamo provodi 16 godina kao politički emigrant, odgovara u intervjuu časopisu *Ten* na učestale optužbe o seksualnom nasilju (što je novinar metaforično "pojasnio"): "Optužuju vas da ste bili 'sultan u haremu'?. V.P.: Slušajte, Danilo Kiš je veliki književnik, ali nitko ne treba da zaboravi da je bio zakleti antikomunista i da je iz dubine duše mrzeo sve što je imalo neke veze s komunizmom. Kiš hoće da poistoveti sve komuniste sa monstrumima komunizma. (...) Postoji bezbroj stvari u kojima serija 'Goli život' gubi svoju vrednost, osim priče o mukama tih žena, o stradanjima, patnjama i metodama u logoru. Kiš toliko mrzi te žene, jer one su za Sovjete, one su IB-ovke, one predstavljaju najveće neprijatelje čovječanstva, i tada im posljednji put napakosti izjavom da su sve bile bludnice, i to onog koji im je sve vreme pomagao, Veselina Popovića" (*Ten*, god. 7, br. 69, str. 6).
- 40 Esez "Fascinating Fascism" objavljen je u časopisu *New York Review of Books* 1975. godine, a pretisnut u knjizi S. Sontag *Under the Sign of Saturn* (New York, 1980). Dostupan je na: <http://www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/classes/33d/33dTexts/SontagFascinFascism75.htm>. Bogdanović spominje nekoliko novinskih primjera onodobne fascinacije "pornografijom nasilja": "krvave glave....koje se valjaju po podu, leševi usnulih vojnika, tela silovanih devojaka i žena – reči koje su se nedavno mogle čuti u Predstavništvu gradskog komiteta neposredno pred istorijski plenum" (1988: 45).
- 41 Premda se opseg unutarpartijskog nasilja u Sovjetskom Savezu i Jugoslaviji teško može uspoređivati, postoje dvije važne podudarnosti: potpuna irelevantnost postojanja činjenične ili imputirane krivnje za "protudržavnu djelatnost" za daljnji kazneni postupak te "uravnilovka krivnje" – arbitrarno i statistički ravnomjerno određivanje "kvote neprijatelja" iz svake nacionalne i republičke sredine. Ona bitna razlika još uvijek stoji kao historiografska nedoumica: zašto se Josip Broz i partijsko rukovodstvo nikad nije ispričalo drugovima za "pogreške sistema" i rehabilitiralo nevino osuđene – kao što je to učinio Hruščov još 1956. na XX. kongresu sovjetske komunističke partije.
- 42 "Komunistička su društva doduše bila zatvorena, ali istodobno i posve moderna društva u kojima se još radikalnije težilo napretku, a predmoderni su se kulturni

identiteti suzbijali još radikalnije nego što je to bio slučaj u liberalnim zapadnim demokracijama. Zato je komunističko društvo izvanredan primjer moderne koja ne vodi u otvorenost, nego u zatvorenost i izolaciju (...) Komunizam je, dakle, samo krajnja, radikalna manifestacija militantne moderne, vjerovanja u napredak, manifestacija sna o prosvijetljenoj i djelatnoj avangardi i bezuvjetnoj vjeri u budućnost” (Groys, 2006: 32-33).

- 43 U svom nekrologu “De profundis: Mitra Mitrović 1912-2001” Latinka Perović je napisala: “Deleći sudbinu svih kritičara komunističke ideologije i partije iznutra, Mitra Mitrović je sa političke scene uklonjena u svojoj četrdeset prvoj godini... Ova obrazovana i izuzetno obdarena žena mogla je biti podjednako uspješna na mnogo polja: u nauci, diplomatiji, kulturi... Patrijarhalni konzervativizam prema ženi koja je postala prirodni autoritet i komunistički monizam prema izrazitoj individualnosti bili su udruženi” (2001). Proživjevši ostatak dugog života u anonimnosti svog beogradskog stana pisala je intenzivno, ali objavila vrlo malo: vlastita sjećanja na *Ratno putovanje* (1953), životopis suborca Veselina Masleše (1957) i publicističku knjigu *Položaj žene u savremenom svetu* (1960) (*Republika*, br. 259, 2001, dostupno na: http://www.yuope.com/zines/republika/arhiva/2001/259/259_26.html).
- 44 Etnosociolog Harold Garfinkel prvi je definirao “ceremonije degradacije” kao čin javne komunikacije čija je namjera prokazati, stigmatizirati pojedinca kao nevrijednog privilegija njegove dotadašnje uloge u društvu ili instituciji. On smatra da ih možemo naći samo u društvima koja nisu “sasvim demoralizirana i dezorijentirana” (1956: 420) i koja dijele isti sustav vrijednosti. Važno obilježje ove ceremonije jest pokušaj performativnog “skidanja maske” i otkrivanja “prave”, “sramne” osobnosti degradirane osobe pred svjedocima. Retorička formula kojom se to čini otprilike glasi “pozivam sve ljude kao svjedoke da on [degradirani] nije onakav kakvim se čini” (1956: 421).
- 45 Premda brojni svjedoci kao specifičnost Golog otoka izdvajaju nesvršishodni rad, besmisleno nošenje kamenja uzbrdo i nizbrdo uz pomoć primitivnih, priručnih nosiljki – “tralja”, “tragača”, “labuda” – Arendt nas podsjeća da *Goli* nije izuzetak. Nasuprot drugim oblicima prisilnog rada u kažnjeničkim kolonijama ili ropstvu, logoraši u nacističkim i staljinističkim logorima su u pravilu prisiljavani na izvršenje besmislenih zadataka i rad bez prave ekonomske svrhe: “S gledišta normalnog društva logoraš je apsolutno suvišan, premda u razdobljima akutnog nedostatka radne snage, kao što se dogodilo u Rusiji i Njemačkoj tijekom Drugog svjetskog rata, on se koristi za rad. Koncentracijski logor kao institucija nije ustanovljen u svrhu nikakvog rada; jedina stalna ekonomska funkcija logora bila je izdržavanje vlastitog nadzornog aparata, zato s ekonomske točke gledišta koncentracijski logori postoje radi sebe samih.” (1976[1951]: 444).
- 46 Jugoslavenska je službena i popularna kultura bila zasićena dokumentarnim i fantazmatskim slikama fašističkog nasilja što je uzrokovalo i nepovjerenje prema preživjelim logorašima: “Pokušali su da zaborave logor, da nađu svoj mir

- u općem miru, bez rata, i da se uklope u sva strujanja novog života. A nailazili su na otpor, po onom uvezenom shvatanju: 'Kad su preživjeli, morali su fašistima učiniti određene usluge, a ko zna kakve!' To nije bilo proklamovano kao pravilo, ali se tako postupalo" (Arhiv JU.SPJ 1985, cit. prema Karge, 2006: 85).
- 47 Uzajamno djelovanje mizoginije i retraumatizacije susrećemo neposredno po završetku rata, u načinima osude prostitutki kao "egzemplarnih" kolaboracionistkinja u sredinama gdje su dokazani zločinci nerijetko našli zaštitnike. Od Pariza do Rima, prostitutke su bile žrtvama javnih sramoćenja na ulici, pučkog teatra okrutnosti – "pravednici" bi ih ošišali do gola i okitili pogrdnim transparentima.
- 48 "Dve žene, javni tužilac za Vranje i javni tužilac za Niš, a gospođe, nose kible... One odu, napune kibli, to je teško, ali malo smoče noge u moru pa se vrate. A ja zavidljiva pa kažem – kad ću ja da dočekam takvu beneficiju?" (Simić i Trifunović, 1990: 157).
- 49 "Tokom onih mojih 1016 dana *njih* (istraživače? presuditelje? izvršioce?) uopšte više nije zanimao 'corpus delicti' koji me je i doveo u zatvor. *Njih* je zanimalo nešto drugo: koga još treba da zatvore, ko je još sumnjiv, ko bi još mogao biti kriv, na koga još ja sumnjam, ko bi još progovorio ako bi ga pritisli, sa kime sam još razgovarala o tome i tome a taj nije došao da me prijavi..." (Simić i Trifunović, 1990: 12, *Nata*).
- 50 "Time što prisiljava žrtvu da *govori*, mučitelj je ipak prihvata, u nekoj poslednjoj meri, kao ljudsko biće. Ali, tek time što se rastakanjem tela od nje traži da govori, i primorava da govori samo ono što mučitelj od nje očekuje, time što se, tako, konfiskuje njen govor, oduzima joj se ljudska suština" (Aćin, 2003: 154).
- 51 "Ova je tema samoodbacivanja, samoporicanja vrlo važna. Kroz cijelo doba kršćanstva postoji korelacija između raskrivanja sebe, bilo dramske bilo verbalizirane, i odbacivanja, poricanja sebe. Moja je hipoteza... da je ova druga [tehnika], verbalizacija, postala važnija. Od 18. stoljeća do danas, tehnike verbalizacije bile su uključene u različite kontekste takozvanih društvenohumanističkih znanosti ne s ciljem poricanja sebe nego u cilju konstitucije pozitivnog, novog sebe" (Foucault, 1997: 249).
- 52 Jednu od najpoznatijih pokajničkih izjava vođenu iznuđenom logikom vlastite subjekcije u ime dispozitiva moći, napisao je i objavio u *Borbi* od 25.11.1950. Sreten Žujović: "Partija je bila u pravu. Partija je bila korektna prema meni jer ja sam bio oružje, slijepo oružje u rukama neprijatelja... Partija me nije uhapsila već me spasila od njih" (cit. pr. Marković, 1990: 53).
- 53 Izvadak iz referata "Za dalje jačanje pravosuđa i zakonitosti" Aleksandra Rankovića održanom na IV. plenumu CKKPJ i objavljenom u *Borbi* od 4. lipnja 1951. Navedeno prema pisanom svjedočenju Marina Zaostroškina *Memorandum*, rukopis u posjedu autorice.
- 54 Navod iz *Rješenja* Odsjeka unutrašnjih poslova pri Izvršnom odboru KNO-a Makarska od 19.08.1949. kojim se Bogoslav Borić rođ. 1913. kažnjava s tri mjeseca lišavanja slobode jer se nije odazvao pismenom pozivu na "dobrovoljni

- rad”. Pod pseudonimom Marin Zaostroškin, Borić je objavio jedno od prvih svjedočenja o logorima Trećeg Reicha – *Smrt stoječke: zapamćenja iz njemačkog logora* (Zagreb, 1945).
- 55 Kafkina priča *U kažnjeničkoj koloniji* podsjeća kako najteža kazna – egzekucija – može biti izvedena kao ceremonija u kojoj mehaničko, “nazubljeno” pismo zakona izravno, bolno i dugotrajno ispisuje na (urezuje u) tijelo osuđenika kaznu i time uzrokuje njegovu smrt. Fantazma o “totalnoj” smrti koju izvodi sama žrtva bez uplitanja skupe državne mašinerije u temelju je totalitarnog projekta. Tamo gdje nema dovoljno (nimalo) dokaza o krivnji, treba ih zamijeniti samoopuživanje i privid legitimnog pravnog procesa. No univerzalni karakter zakona prikriva njegovu imanentnu sposobnost da ušutkuje i obezličuje, da se on sam pretvori u “najopasnije i najbrutalnije civilizacijsko sredstvo nasilja” (Felman, 2002: 18).
- 56 Mađarski pisac Péter Zilahy smatra da je dominantni ideološki diskurs socijalističkih režima nalikovao slikovnom rječniku uz pomoć kojeg su svi građani odgajani poput djece u duhu ideološke korektnosti. On spominje i Titovo zaziranje od pisane riječi, od potpisivanja dokumenata i proizvodnje povijesnih dokaza: “Zazirao je od pisane riječi, od svog rukopisa, kao da će se riječi nekako okrenuti protiv njega. I svoju biografiju je diktirao, a kasnije u sedamdesetima samo je u TV intervjuima davao nadopune. Tito, svjedok stoljeća, odrastao u Monarhiji, borio se u oba svjetska rata, vidio je moskovske čistke, osobno je poznavao velike diktatore našeg stoljeća. Churchill je dobio Nobelovu nagradu za svoje memoare, Tito iza sebe nije ostavio ništa. (...) Što je to mogao znati o slovima kad ih se toliko bojao? (2004: 55).
- 57 Danilo Kiš je objasnio svoje priklanjanje fikcionalnoj prozi o staljinističkim logorima umjesto dokumentaristike i esejistike upravo prednošću poetičkog svjetotvorenja pred dokumentarizmom koji (zlo)rabi “živa, usmena svjedočenja pouzdanih ljudi”. Naime, pripovjedač dobiva satisfakciju, to jest “varljivu ideju da stvara svet i, dakle, da ga menja” (1977: 36).
- 58 Genocidni impuls u podtekstu je svakog logorskog (i totalitarnog) projekta, a njegov simptom pronalazimo u cinizmu “propagandnog folklor” koji su, pjesmom, izrekama i sloganima, kreirali sami zatočenici/-ice: “*Ubićemo svakog skota ko je protiv Kapejota, ko za druga Tita nije, nema sunce da ga grije... Banda će se progoniti i ona se neće kriti!*” (Simić i Trifunović, 1990: 210, 39). O odcjecima pučkih tradicija i vjerovanja u ovim “popularnim” ceremonijama degradacije svjedoči Mihovil Horvat: “...kričavo izbacivanje parola više sliči pogrebnim jaucima no izljevima ljubavi i mržnje, ... borbene pjesme čiji eho živo podsjeća na preduskrzne lamentacije” (1996: 304).
- 59 Tipično pismo s Golog otoka glasilo je otprilike ovako: “Dragi moji, ne brinite za mene. Dobro sam i zdravo. Partija o nama vodi računa da se sa puta izdaje zemlje i Partije vratimo na častan put kojim nas vodi naš veliki Tito. Titova ljubav prema nama je velika. Tito vodi brigu o nama, kao što to radi i s našim porodicama na slobodi. Druže Tito mi ti se kunemo da sa tvoga puta ne

- skrenemo. Vratićemo se preporođeni. Čekajte nas i radujte se što ćemo uskoro doći...” (Marković, 1990: 313).
- 60 O slučaju zaraznog, *homerskog* smijeha koji je proizveo distancirani (božanski) pogled na apsurdnost vlastite situacije – a riječ je o detaljnom pregledu čistoće nogu zatvorenica prije spavanja – svjedoči jedna zatvorenica iz Ramskog rita: “Jednoga dana, na nesreću, one drugarice su stajale sa nogama a naši tabani možete misliti na šta su ličili, neki otečeni, neki deformisani i odjedanput mene neki ljudi smeh, onaj homerski smeh uhvati, pa da znate da će vas na mestu streljati. (...) To je bio jedan potpuno luđački smeh, to je bila jedna infekcija. I nekako prođe to i ja sutradan pred stroj, pred brigadu zbog smejanja” (Simić i Trifunović, 1990: 23-24, *Kolet*).
- 61 Politički procesi u komunističkim režimima su mahom inscenirani jer “sud ima zadatak da dokaže ono što vlastodršcima politički neposredno treba, odnosno da uklopi u pravne norme aktuelne političke analize o ‘neprijateljskoj delatnosti’ okrivljenoga. U takvom načinu suđenja mora biti veoma važno, čak najvažnije, priznanje optuženog. On sam treba da kaže da je neprijatelj” (Đilas, 1990: 88).
- 62 Tako je nakon uspješnog četverogodišnjeg “preodgoja”, Rosa Dragović-Gašpar kao jedina žena oficir u tadašnjoj upravi Narodne milicije, izašla na slobodu s diplomom “polukvalificirane krojačke radnice” sretna što joj suprug (koji je tražio razvod) nije uspio pravnim putem oduzeti dijete.
- 63 “Putovale smo iz Požarevca za Goli otok 48 sati, a nismo ni znale kuda idemo. (...) Mrak užasan, ulazimo u brod, a ne znamo još uvek gde smo. Odjednom kako smo sišli dole, vidim krst jedan i jedna žena razapeta. Bila je to neka Dora Dimitrijević. (...) Prvo su nju uveli, vezali i razapeli, posle smo mi ulazile. Verovatno su hteli da nas time impresioniraju, da vidimo šta nas čeka. (...) Svi smo bili skamenjeni i nismo znali šta se dešava. Žene iz Marijine grupe i milicionerke govorile su joj najpogrdnije reči” (Simić i Trifunović, 1990: 121, 144; *Ljubica, Gordana*).
- 64 “Kao što nam sadržaj i kontekst pitanja pri torturi jasno daje do znanja, činjenica da je netko ispitivan *kao da* je važan sadržaj odgovora, ne znači da je on doista važan. Presudno je uočiti da se ispitivanje ne odvija izvan čina torture kao njezin motiv ili opravdanje: ono što čini unutrašnju strukturu torture i postoji zbog svoje intimne povezanosti i interakcije s fizičkom boli” (Scarry, 1985: 29).